

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
PAVELDO „DALYBOS“
IR „LITVA / LETUVA“
DISTINKCIJOS
KONCEPTAS ⊙ *Alfredas Bumblauskas*

ĮVADAS

1940 m. vilnietis publicistas Józef Mackiewicz po pokalbio su prelatu Mykolu Kru-pavičium dėl lietuvių tautininkų politikos lenkų atžvilgiu konstatavo, kad nei lenkiškam, nei lietuviškam nacionalizmui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (to-liau – LDK) istorinis palikimas nerūpi. Visi į jį kėsinaisi, visi savinasi, bet tik po dalį, visi stengiasi kuo didesnę gabalą pasigriebti, bet visumos niekam nereikia¹.

LDK idėja įvairiais pavidalais šiandien atgimsta ir funkcionuoja tiek Lietuvoje (LDK idėja kaip šiandieninės Lietuvos geopolitinės orientacijos, naujos kaimynys-tės Europos Sąjungoje Rytų kryptimi ir naujos Lietuvos tapatybės šaltinis²), tiek Baltarusijoje (LDK kaip baltarusių valstybė ir šiandieninės tapatybės svarbiausias komponentas), tiek Rusijoje (LDK kaip demokratinė rusų valstybės alternatyva), tiek Lenkijoje (LDK ir Lenkijos unija kaip ES prototipas). Net Vakarų istoriografi-joje atsiranda suvokimas, kad LDK nėra Lenkijos dalis³, o svarbiausia pradedama fundamentaliau svarstyti LDK paveldo ir tradicijų santykį su moderniosiomis tau-tomis ir valstybėmis⁴. Ši situacija yra iššūkis istoriografijai, kuri dažniausiai visose

¹ Mackiewicziaus J. mintis iš knygos „Prawda w oczu nie kole“ (parašyta 1942 m., išleista 2002 m.) pateikia *Malinauskas J.* Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX am-žiaus // *Naujasis Židinys–Aidai*, 2007, Nr. 8–9, p. 373.

² LDK, kaip „virtualios imperijos“, idėją šiuolaikinei Lietuvos užsienio rytų politikai pasiūlė Gintaras Beresnevičius (*Beresnevičius G.* Imperijos darymas. Europos sąjunga ir Lietuvos geo-politika. XXI a. pirmoje pusėje. Vilnius, 2003). Vis dėlto ši idėja skeptiškai sutinkama Lietu-vos, kaip Europos „auksinės provincijos“, koncepcijos šalininkų. Apie šią dilemą, kurią gali-ma pavadinti „Kijevo-Briuselio“ dilema: *Statkus N., Paulauskas K.* Lietuvos užsienio politika tarptautinių santykių teorijų ir praktikos kryžkelėje // *Politologija*, 2006, Nr. 2 (42), p. 12–60. (http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/42/Nortautas_Statkus_Kęstutis_Paulauskas.pdf). Apie Lietuvos geopolitines alternatyvas žr. dar: *Statkus N., Motieka E., Laurinavičius Č.* Geopolitiniai kodai. Vilnius, 2003; *Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N.* Baltijos valstybių geopolitikos bruožai: XX amžius. Vilnius, 2005.

³ Pvz.: *Stone D.* The Polish-Lithuanian state, 1386–1795. Seattle, 2001; *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500–1795.* Ed. R. Butterwick. New York, 2001.

⁴ Pastaruoju metu pasirodė kelios fundamentalios knygos, nagrinėjančios LDK tautų santykį su moderniosiomis tautomis: *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Yale, 2003); *Wilson A.* Ukraińcy. Warszawa, 2004; *Niendorf M.* Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–

minėtose šalyse tebėra sąlygojama istoriografijoje ir istorinėje sąmonėje susiformavusių „nacionalinių“ stereotipų. Nacionalinių istoriografijų rėmai peržengiami sunkiai ir dėl objektyvių priežasčių – nesusiformavusi „LDK erdvės“ informacinė sistema, istoriografijų istorijos rašomos taip pat iš nacionalinės perspektyvos.

Jau pastebėta, kad LDK istorijos – fenomenalios savo daugiakultūriškumu ir daugiatautiškumu – vaizdinyje tebedominuoja nacionalinių istoriografijų piešiami fragmentai, o šiuos fragmentus nulemia iš dabarties aktualijų kylančios selekcijos. A. Filiuškinas tai vaizdžiai pavadino „žiūrėjimu į sudaužyto veidrodžio šukes“⁵. Būtent jo iniciatyva yra pradėtas „Imperinės istorijos projektas“⁶, siekiantis pradėti derinti žvilgsnius į LDK paveldą. Svarstymai, kaip derinti požiūrius į LDK paveldo „dalybas“, yra prasidėję ir lietuvių istoriografijoje⁷. Taigi paveldo dalybomis vadiname istoriografinės ir istorinės politinės minties koncepcijas, kuriomis siekiama ikimoderniesiems laikams priskirtino fenomeno LDK paveldą interpretuoti iš modernių laikų etnopolitinių bendrijų istorinės sąmonės perspektyvų. Šiais atvejais

1795). Wiesbaden, 2006; *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeżanie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006; *Смалянчук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001 (выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пётэрбург, 2004); *Łatyszonek O.* Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

⁵ *Филишкін А.* Вглядавяся в осколки разбітога зеркала: Російскіі дыскус Велікаго Княжства Літваскаго // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 561–601.

⁶ Šio projekto LDK skirtas skyrius pavadintas: Поле битвы – память Велікаго Княжства Літваскаго в современных исторических дискурсах и нарративах памяти Беларуси, Литвы, Польши, России и Украины // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. 2004, 4, с. 485–601. Analogiški svarstymai pradėti Baltarusijoje: Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы міжнародн. круглага стала (23–25 красавіка 2004 г., Гродна). Мінск, 2007; Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. = Grand duchy of Lithuania: history of research, 1991–2003: матэрыялы міжнародн. круглага стала (16–18 мая 2003 г., Гродна). Мінск, 2006. Atskirai reikėtų paminėti Lietuvos ambasados Rusijos Federacijoje inicijuotas konferencijas 2000 m. (žr.: Балты и Велікае княжство Літваскае. Історыко-лінгвістычэскіі вгляд. Памяті Эгідіноса Банёніса. Москва, 2007) ir 2002 m. (žr.: Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Велікаго княжства Літваскаго. Москва, 2006).

⁷ Žr.: *Staliūnas D.* Die Teilung des Kulturerbes des Großfürstentums Litauen und der Schutz der historischen Denkmäler vom Ende des 19. Bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Bd. VI, Heft 1: Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhunderts. Politischer Kontext und nationale Funktion.* Lüneburg, 1997, S. 147–166. Tai esame pradėję svarstyti ir mes, tiesa, iš šiandieninės Lietuvos tautinių mažumų tapatybės formavimo, o ne atskirų šalių istoriografijų pozicijų derinimo poreikio: *Bumblauskas A.* Senasis Vilnius istorinės sąmonės perspektyvoje // Lietuvos istorijos studijos, nr. 8, 2000, p. 20–39; *Bumblauskas A.* The heritage of the Grand Duchy of Lithuania: perspectives of historical consciousness // *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania.* Vilnius, Aidai, 2002, p. 7–44; *Bumblauskas A.* Kaip galima derinti žvilgsnį į LDK paveldą // *Naujasis Židinys*, 2003, nr. 4, p. 182–187; *Bumblauskas A.* Kaip galimos LDK paveldo dalybos? // *Naujasis Židinys*, 2003, Nr. 6, p. 324–333.

siekama „nacionalizuoti“ visą ar bent dalį daugiakultūrinio ir daugiakonfesinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo. Šie modeliai gimė ir evoliucionavo įvairiose etnopolitinėse bendrijose: tiek tose, kurios užvaldė ar bandė pretenduoti į visą buvsios LDK teritoriją (Rusija, Lenkija), tiek tose, kuriose minėtoje teritorijoje anksčiau ar vėliau susikūrė moderniosios tautinės valstybės (Lietuva, Ukraina, Baltarusija). Pagrindines lenkų, lietuvių, rusų istoriografijų įtampas ir fundamentaliausius poslinkius jau esame pristatę⁸. Jau tada teigėme, kad LDK paveldą reikia interpretuoti ne tik iš „Lenkijos Respublikos“ (Rzeczypospolita Polska) ir ne tik iš „Abiejų Tautų Respublikos“ (Rzeczypospolita Obojga Narodów) perspektyvos, bet ir remiantis idėjomis apie nerealizuotą trijų, o gal net keturių tautų „Respubliką“. Jau tada, prieš gerą dešimtmetį, prognozavome, kad dienotvarkėn iškils baltarusių istoriografijos faktorius⁹. Vis dėlto paaiškėjo, kad bent daliai šiuolaikinių baltarusių istorikų svarbu yra „nacionalizuoti“ LDK istoriją ne tik ukrainiečių (LDK raštijos kaip senbaltarusių ar net baltarusių samprata), bet ir lietuvių sąskaita (LDK kaip baltarusių valstybės idėja).

Taigi šio teksto tikslas – apžvelgiant paradigminės istoriografijos sampratos požiūriu įvairių šalių istoriografijos būklę, signalizuoti LDK dalybų režius istoriografijoje, ypač atkreipiant dėmesį į radikalų šių dalybų variantą, besireiškiantį „Litva / Letuva“ distinkcija. Šios distinkcijos funkcionavimo ir kilmės bei jos objektyvių ir subjektyvių kontekstų paieškos yra būtinas žingsnis, siekiant apskritai LDK paveldo nacionalizaciją ir dalybų įveikos. Nepretenduoju į kelių šalių istoriografijas apimančią visapusišką analizę, juo labiau, kad paliekame šone Ukrainos istoriografiją, menkai pažįstamą ir kol kas konceptualiai sunkiai įvertinamą¹⁰. Tekstas

⁸ Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, nr. 10, p. 63–69; Bumblauskas A. Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej Warszawa, 1995, Nr. 1 (14), p. 29–46; Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio // Lietuvos istorijos studijos, 1996, nr. 3, p. 9–28. (papildytas ir pakoreguotas variantas); Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów // Przegląd Wschodni, 1999, t. 5, zesz. 4 (20), s. 757–762.

⁹ Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, Nr. 10, p. 69.

¹⁰ Iki šiol rėmėmės teiginiu, kad Ukrainoje „litvanistų“ yra tik keletas, kurių konceptualiausius su LDK istorija susijusius darbus žinome: Шабельдо Ф. М. Земля Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987; Русина О. В. Україна під татарями і Литвою (серія: Україна крізь віки. Т. 6). Київ, 1998; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. Pastarajai istorikei „lietuviškasis“ Ukrainos istorijos periodas tampa lyg ir per siauras. Jos darbai ir naujausia Ukrainos istorijos sintezė (Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997; Jakowenko N. Historia Ukrainy do końca XVIII w. Lublin, 2000) jau vertinama kaip naujas tarpsnis Ukrainos istoriografijoje (Бандаренка Н. Новы этап развіцця ўкраінскай гістарыяграфіі // Беларускі гістарычны агляд, т. 8, сшыткі 1–2 (14–15), 2001)

labiau yra skirtas tik nuženklinti istoriografinių problemų tyrimų perspektyvas, o ne jas išspręsti ir „uždaryti“ galutiniais teiginiais. O ir šias pastabas laikykime tiksliai žvilgsniu iš Vilniaus.

1. LDK ISTORIJA IR NACIONALINIŲ ISTORIOGRAFIJŲ RAIDOS TENDENCIJOS

1.1. Teorinės pastabos.

Istoriografijos raidos sampratos

Bandymų kurti LDK istorijos istoriografiją, peržengiant savos nacionalinės mokyklos apžvalgas, yra nedaug¹¹, o ir tais nedažnais atvejais dominuoja atskirų tyrimų kryptių tematikos pristatymas ir anotavimas, ką galima pavadinti dalykinėmis naratyvinėmis bibliografijomis. Šiuo atveju vadovaujamasi kumuliatyvistine istoriografijos pažangos samprata, siekiančia parodyti objektyvų kiekybinį žinių gausėjimą. Tačiau jau seniai pastebėta, kad net remiantis tais pačiais šaltiniais ir į objektyvumą pretenduojančiose istorinėse mokyklose vyko konfliktai dėl savų tėvynių garbės. Šiandien taip pat žinome, kad konfliktai vyksta ir „tarp savų“ ir kad juose ne visada lemia racionalūs moksliniai argumentai, o nujaučiami kiti mąstymo ir argumentacijos kontekstai. Būtent šių vidinių metodologinių, teorinių, ideologinių ir politinių mąstymo prielaidų reflektavimas tapo akstinu atsirasti paradigmėms istoriografijos raidos sampratoms, kurios mokslo raidą aiškina ne tik evoliuciškai, bet ir „revoliuciškai“, t. y. istoriografijos raidoje įžiūri lūžius arba kokybines permainas.

Istoriografijos paradigmėms raidos teoriją, kaip žinia, sukūrė Jurnas Rüsenas¹².

ir kaip visos Ukrainos istorijos mitų ir stereotipų griovimas (*Булкина И. Мифы украинской истории и история украинских мифов // Русский Журнал, 19 Декабря 2002*). Antra vertus, ką tik išgirdome apie istoriografinę studiją: *Василенко В. Політична історія Великого Князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX–першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006*. Informaciją apie knygą žr.: *Слюдюков І. Більше, ніж ретроспекція. Політична історія Великого князівства Литовського у дзеркалі минулого та сьогодення // День, № 4, субота, 13 січня 2007*.

¹¹ Naujausia: *Галенчанка Г., Бохан Ю. Гістарыяграфія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1. Мінск, 2005, с. 167–193*.

¹² J. Rüsen'o paradigmos teorija sekė iš jo „reformuotosios istorikos“, pagrindinis šaltinis – jo 3 dalių istorikos bruožai: *Rüsen J. Historische Vernunft, Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983; Rüsen J. Rekonstruktion der Vergangenheit, Grundzüge einer Historik II: die Prinzipien der historischen Forschung. Göttingen, 1986; Rüsen J. Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens. Göttingen, 1989*. Paradigmos koncepciją J. Rusenas aptarė jau pirmajame šio veikalo tome: *Rüsen J. Historische Vernunft, Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983, S. 20–32. J. Rüsen'o autori-*

Joje operuojama pagrindinėmis paradigmomis: pragmatizmas – istorizmas – istorizmo įveika arba postistoristinės paradigmos¹³. Istorizmo įveikos paradigmomis laikoma marksizmas, prancūzų „Annales“ mokykla, kliometrija, vokiečių socialinė istorija (Sozialgeschichte arba Historisches Sozialwissenschaft). Vokiečių socialinės istorijos mokykla atvėrė kelius naujai istorijos mokslo struktūros sampratai: tyrimai – teorija – didaktika. Taip pat sureikšmino istorinės sąmonės kategoriją ir atkreipė dėmesį į pasaulėžiūrinių prielaidų reikšmę pažinimo procesui. Todėl būtina matyti ir paralelinę scientistinei istoriografijos raidai pasaulėžiūrinių arba ideologinių paradigmų – „didžiųjų pasakojimų“ – kaitą. Paprastai išskiriami nacionalistiniai arba etnocentristiniai, komunistiniai ir liberalistiniai naratyvai, kuriuos galima pavadinti ideologinėmis istoriografijos paradigmomis. Tiesa, jau seniai (1979 m. J. F. Lyotardas) paskelbta apie šių naratyvų ribotumą ir mirtį¹⁴, iš to kilo F. Fukujamos išvada apie po komunizmo žlugimo atėjusią istorijos, o iš tikrųjų liberaliojo didžiojo naratyvo pabaigą¹⁵. Egzistuoja nuomonė, kad ši naratyvų mirties konstatacija yra naujasis naratyvas¹⁶, leidžiantis konstruoti daugianaratyvinį arba daugiaperspektyvinį naratyvą ar naratyvus – moterų, mažumų, mentalitetų etc. istorijos. „Didžiųjų naratyvų“ paradigmatica operuoja ir J. Rüsenas¹⁷ bei jo mokyklos šalininkai¹⁸. Šiame kontekste J. Rüsenas svarsto etnocentrizmo ir jo įveikos problematiką¹⁹. Tradicinis etnocentrizmas J. Rūsenui koreliuoja su istorizmu, tačiau jis išplečia etnocentrizmo sąvoką, apimdamas ir eurocentrizmą, o tuo pačiu ir liberalųjį Vakarų „didįjį pasakojimą“ (S. Huntingtono kritika). Vis dėlto naraty-

tetas kartais ginčijamas (Safronovas V. Ką tyrinėsimė – istorinę kultūrą ar atminimo kultūrą? // Kultūros barai, 2007, Nr. 7–8, p. 2–6); nors pas mus Bielefeldo mokykla kartais laikoma pasauliniu istorinės minties centru. Žr.: Iggers G. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993.

- 13 Plačiausiai paradigmė istoriografijos raida pristatyta: Jäger F., Rüsen J. Geschichte des Historismus. München, 1992. Žr. taip pat naujausią lengvai prieinamą veikalą: Rüsen J. Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 132–148. Lietuvoje J. Rūsenuo istoriografijos raidos paradigmė sampratą fundamentaliai pristatė Z. Norkus: Norkus Z. Istorika: istorinis įvadas. Vilnius, 1996 (ypač p. 33–42, 74–78, 159–178).
- 14 Žr.: Lyotard J.F. Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius, 1993, p. 112.
- 15 Fukuyama F. The end of history and the last man. New York, 1992; Fukuyama F. The End of History? // The National Interest, Summer, 1989 (Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва, 2004).
- 16 Appleby J., Hunt L., Jacob M. teigia, kad postmodernizmas (pavyzdžiui, jo atstovų teiginiai apie naratyvų „mirtį“) pats savaime yra naujas istoriją struktūruojantis „didysis“ naratyvas. Žr. Appleby J., Hunt L., Jacob M. Tiesos sakymas apie istoriją. Vilnius, 1998, p. 231–236.
- 17 Žr.: Rüsen J. Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 202–210.
- 18 Žr., pvz.: Ahonen S. Nauji istorijos mokymo planai Baltijos šalyse: Estija 1990 m. Naratyvo transformacija // Istoriografija ir atvira visuomenė. Vilnius, 1998, p. 293–305.
- 19 Žr.: Rüsen J. Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 261–286.

vy „mirties“ sampratą pats J. Rüsenas, pripažindamas monoperspektyvinių naratyvų ribotumą ir jų kritikos pagrįstumą, laiko ribota, nes „nėra jokio kultūrinio identiteto be didžiųjų pasakojimų“²⁰. Tai, be jokios abejonės, yra susiję su kompromisine („dialektine sinteze“) Rüseno pozicija tarp tradicinės istoristinės istoriografijos naratyvizmo ir istorizmo įveikai atstovaujančių paradigmu, akcentuojančių analitines ir kritines strategijas. Taigi, tarytum darydamas žingsnį atgal, šis mokslininkas kartu peržengia istorizmo įveikai priskirtinos vokiečių „socialinės istorijos“ mokyklos ribas, formuodamas išsiaištinę istorinės sąmonės ir istorinės kultūros studijų koncepciją²¹, akcentuojančią polilogo tarp įvairių istorinės sąmonės perspektyvų būtinybę, kas akivaizdžiai priskirtina postmodernistinėms paradigmoms. Iš „didžiųjų pasakojimų“ ypatingo vaidmens pripažinimo, regis, gimsta naujų naratyvų konstravimo programos²², įgavusios metaforišką „atminties vietų“ pavadinimą. Jos, priimdamos daugiaperspektyvumą kaip principą (nes „atminties vietos“ turi būti disonuojančių „atminčių“ susitikimo vieta), konstruoja naują ir atvirą, nacionalistinę ir liberalų naratyvų peržengiantį, „didįjį pasakojimą“. Reikėtų specialaus svarstymo, kiek šie „atminties vietų“ konceptai koreliuoja su liberalaus arba pilietinio nacionalizmo konceptais²³. Vis dėlto pastarojoje perspektyvoje paprastai kalbama apie multikultūralizmo problemą, t. y. valstybės ir kultūrinių mažumų santykių problemą, o mes šiuo atveju svarstome nacionalinių istoriografijų santykių klausimą. Kol kas šioje vietoje pasitenkinsime koreliacija tarp istorizmo, kaip istorines atskirības akcentuojančios metodologijos, ir tautos fenomeną iškeliančio nacionalizmo (nors šis judesys gali būti susijęs ir su romantiniu pragmatizmu). Ne veltui būtent „objektyviajame“ istorizme vyko didžiausi konfliktai tarp atskirų istoriografijų.

Ne ką mažiau problemiškas yra marksizmo, kaip metodologinės paradigmos, santykis su komunistiniu marksistiniu-lenininu pasakojimu, nes iš marksizmo nebūtinai išeina komunistinis futurizmas ir maskvocentrizmas, o pastarieji gali neturėti jokio ryšio su marksizmu, kaip metodologine paradigma. Liberalusis eurocentristinis pasakojimas, regis, koreliuoja ne tik su istorizmu, bet ir su kai kuriomis modernistinėmis paradigmomis. Kokios bebūtų koreliacijos sampratos, svarbiausia išvada būtų ta, kad postmodernistinė daugiaperspektyvinė žiūra yra būtina prielaida tiriant istorijos objektus, dėl kurių konfliktavo tradicinės nacionalistinės

²⁰ Ten pat, p. 272.

²¹ Žr. *Norkus Z.* Jörno Rüseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos // *Problemos*, 2005, Nr. 67, p. 33–47.

²² *Nora P.* (dir.). *Les lieux de memoire*. T. 1–3, Vol. 1–7. Paris, 1983–1992; *Deutsche Erinnerungsorte* / Hg. E. François, H. Schulze. Bd. I–III. München, 2001–2002.

²³ Etninio ir pilietinio nacionalizmo distinkcijos šalininkai paprastai remiasi: *Greenfield L.* *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Harvard, 1992.

istoriografijos. Antra vertus, daugiaperspektyvumo požiūriu ne tik toleruojami įvairūs požiūriai į praeitį, bet ir akcentuojama istorijos mokslo bei istoriko pareiga ne suniveliuoti skirtingus požiūrius, o aktyviai ugdyti savarankiškus tautinius ir kultūrinius identitetus. Vadinasi, istoriko tikslas yra ne tiek ieškoti bendro vardiklio, kiek padėti įvairiems identitetams surasti korektiškas formules, kurios leistų šiems identitetams koegzistuoti, atvertų perspektyvą įvairių istorinių sąmonių pavidalų dialogams, o ne konfliktams. Tuo tarpu „objektyvūs“ žvilgsnis (tiksliau – žvilgsnis darosi vis labiau objektyvus) multiperspektyvioje metodologijoje formuojasi tada, kai siekiama „santarvinio objektyvumo“ (Konsensusobjektivität)²⁴, o istorinės sąmonės perspektyva brėžiama kiek galint „aukštesne trajektorija“ – pakylant į šalies ar viso regiono istorijos, savos civilizacijos ar net bendražmogišką lygmenį.

Istoriografijos paradigminės kaitos teorija dėl specifinių priežasčių sunkiai sklinasi kelią į mūsų regiono istoriografijas, nes jos dar ir šiandien dažnai išsitenka tik tarp pirmų dviejų grandžių – pragmatizmo ir istorizmo. Kūrybiškos orientacijos į marksizmą ar Analų mokyklą buvo išimtis netgi lenkų ir rusų istoriografijoje, o ką kalbėti apie sovietinių respublikų istoriografijas. O ir šiandien istoriografijos paradigminę teoriją yra įsisavinę, regis, tik lenkai²⁵. Tai, matyt, sąlygojo ne vien tik komunizmas Rytų Vidurio Europoje, atitolinęs šio regiono istorikus nuo idėinių partnerių Vakaruose paieškų. Tiek formuojantis moderniosioms tautoms ir tautinėms valstybėms XIX–XX a. sandūroje, tiek komunizmo epochoje kaip alternatyva oficialiam diskursui (ypač Lenkijoje), tiek griuvus komunizmui – visais laikotarpiais istoriografijos natūraliai buvo veikiamos, o ir pačios konstravo nacionalines ideologijas bei tai, kas, kaip minėta, vadinama etnocentriniais „didžiaisiais naratyvais“. Taigi ir vėl Vidurio Rytų Europos istoriografijos priverstinai pergyvenusios komunistinio istorinio naratyvo spaudimą ir, regis, nesusėjusios įsisavinti alternatyvaus minėtiems požiūriams liberalaus naratyvo, turi gyventi kitoje fazėje nei Vakaruose dirbantys praeities tyrinėtojai. Liberalūs, o juo labiau daugiaperspektyvūs naratyvai, atrodo, tebėra išimtimi. Apskritai jų istoriografijos poslinkių paieškos yra mokslinė aktualija. Iš karto reikia pastebėti, kad LDK istorijos požiūriu aktualios lenkų, rusų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių istoriografijos yra labai nevienodos savo potencialu ir politiniais-ideologiniais kontekstais: pvz., seniai nuo komunistinės ideologijos distanciją suradusi lenkų istoriografija, nelabai seniai – lietuvių, sunkiai, nevienodu mastu, su atsitraukimo fazėmis nuo to besivaduojančios ukrainiečių, rusų ir ypač baltarusių istoriografijos.

²⁴ Tai J. Rüseno sąvoka – Konsensusobjektivität. Žr. *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 219–220.

²⁵ Žr. *Pomorski J.* Historyk i metodologia. Lublin, 1991; *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polskiej. Poznań, 2006.

1.2. Lietuvos istoriografija:
nuo pagoniškosios „Atlantidos“ paieškų prie vėlyvosios LDK
kaip „Antrosios Lenkijos civilizacijos laidos“ idėjos

Jau 1939 m. Z. Ivinskis pateikė priešstatą „romantizmo metu / dabar“, per kurią matoma visa Lietuvos istoriografija nuo S. Daukanto iki pat tarpukario Lietuvos²⁶. Nors Ivinskis tai vadina epochomis, tačiau ir romantizmo epochoje išskyrė J. Lelewelio ir kai kurių kitų Vilniaus istorikų mokyklos kritiškumą. Vadinasi, šioje sampratoje galima įžvelgti metodologinę pragmatizmo / istorizmo distinkciją. Būtent Ivinskis padėjo pagrindus lietuvių istoriografijos reljefą matyti tarp trijų metodologinių paradigimų: pragmatizmo, pozityvizmo (taip įvardijant istorizmą), marksizmo-leninizmo²⁷. Šiais laikais „aušrininkų“ istoriografija buvo susieta su nacionalizmo ideologine paradigma²⁸. Vis dėlto abiem atvejais paradigimų modeliai buvo tarsi per didelio mastelio ir neleido įžvelgti esmingo ideologinio skirtumo tarp S. Daukanto (kartu su vienalaikiais T. Narbutu ir J. I. Kraševskiu) bei juo sekusių J. Basanavičiaus ir J. Šliūpo iš vienos pusės (šią paradigmą esame pavadinę „baltofilija“) ir Maironio korekcijos iš kitos – jis „aukso amžiaus“ sampratoje pagonybę pakeitė dydžiavųjų epocha su Vytauto laikų kulminacija. Antra vertus, turimas paradigminių įžvalgų arsenalas neleido iki galo paaiškinti Z. Ivinskio kritiško santykio ne tik su romatine, bet ir su savo laikų istoriografija. Pastarąją santykį esame analizavę per istorizmo / istorizmo įveikos distinkcijos prizmę ir aptikę kelias Z. Ivinskio inovacijas neišsitenkančias istorizmo paradigmoje²⁹. Vis dėlto buvome kritikuojami, kad inovatyvių tekstų kiekybiškai yra nedaug. Mūsų manymu, tai nesumenkina šių tekstų vertės ir prasmės, tačiau dar labiau Z. Ivinskio novatoriškumas paaiškėja jį įvertinus per ideologinių paradigimų prizmę, matant tautinio ir krikščioniškojo eurocentristinio naratyvų priešstatą. Tokį raktą visai neseniai pasiūlė B. Christophe, matydama šią distinkciją tiek XX a. pradžioje (J. Basanavičius,

²⁶ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. 3. Kaunas, 1940, p. 320–341.

²⁷ Žr. Z. Ivinskio istoriografinę apžvalgą jo „Lietuvos istorijoje“: *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto mirties. Roma, 1978, p. 42–92. Taip pat: *Tereškinas A.* Between romantic nostalgia and historio-pedagogic sentiments: a few ways to discourse the Lithuanian past // Lituanus: lithuanian quarterly journal of arts and sciences, Vol. 43, 1997, No. 3.

²⁸ *Krapauskas V.* Nationalism and Historiography: The Case of Nineteenth-Century Lithuanian Historicism. Boulder, 2000; *Putinaitė N.* Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius, 2005.

²⁹ Žr.: *Bumblauskas A.* Penkios Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Lietuvos istorijos studijos, Nr. 4, 1997, p. 14–34; *Bumblauskas A.* Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Naujasis Židinys-Aidai, 1995, nr. 3, p. 190–203.

J. Šliūpas / J. Prapuolenis), tiek tarpukario Lietuvoje (A. Šapoka / Z. Ivinskis) ir net Sąjūdyje (kauniečiai su A. Patacku / vilniečiai su R. Ozolu)³⁰. Tai leistų senojoje Lietuvos istoriografijoje matyti kelias paradigmas: bent jau du pragmatinės retorinės istoriografijos didžiuosius pasakojimus (S. Daukanto ir Maironio), istoristinę lituanocentrizmą (A. Šapoka), krikščioniškąjį eurocentrizmą (Z. Ivinskis). Beje, tik pastarasis turėjo perspektyvą erdviau pažvelgti į LDK istoriją. Tačiau išeivijoje Ivinskis nebandė realizuoti metodologinių novacijų, pasirinkdamas įvykinės istorijos modelį, o ideologiniu deklaravo „vienybės“ (taigi su tautiniu lituanocentristiniu požiūriu) idėją.

Sovietinė lietuvių istoriografija pasižymėjo metodologiniu nevienalytiškumu³¹: marksizmas-leninizmas arba stalinizmas, komunistinis pragmatizmas, romantizmo tradicija aiškintinas pagonybės aukštinimas arba sovietinė baltofilija, istorizmas arba valstybingumo idėjos atsisakęs (ar priverstas atsisakyti) empirizmas. Pastarųjų paradigmų sankirta galima aiškinti iškilusį pagonybės / krikščionybės adeptų konfliktą ir padaryti išvadą, kad pagoniškasis baltofilinis pasakojimas sovietijoje buvo mažesnis pavojus nei valstybingumo idėją potencialiai galintis kelti istoristinis lituanocentrizmas ar krikščioniškasis europocentrizmas. Svarbus ir kitas klausimas: ar egzistavo kūrybingas metodologiškas marksizmo teorijos taikymas, toks, kuriuo seka istorizmo įveikos mokyklų sampratos? Mūsų, vėliau A. Švedo tyrimai parodė, kad kūrybingo marksizmo taikymo beveik nebūta. Tam tikra išimtimi laikytinas J. Jurginio „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“. J. Jurginis bandė būti kitonišku LDK kultūros bei paveldo atžvilgiu, iškeldamas tų laikų „valstybinio patriotizmo“ koncepciją³².

Tačiau ir ši koncepcija buvo veikiau išimtis, nei taisyklė – pagrindinė LDK tyrinėtojų kryptis buvo viešai nedeklaruojamas istoristinis lituanocentrizmas, balansuojantis ties empirizmo riba. Permainos (tiesa lituanocentristinės paradigmos rėmuose) prasidėjo, kuomet į lietuvių istorinę perspektyvą buvo jau sovietmečiu įvesta Lietuvos Metrika, Metraščiai ir Statutai³³. Šios raštijos, atrodo, nenorint „ati-

³⁰ *Christophe B.* Staat versus Identität: Zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997. P. 228–236.

³¹ Plačiau: *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos metodologinės gairės // Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvard Guda- vičiaus 70-mečiui (Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 1) / sudarė A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 367–399.

³² *Jurginis J.* Tautos samprata renesansinėje Lietuvos istoriografijoje // LTSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A (toliau – MADA), 1976, t. 2 (55), p. 149–162; *Jurginis J.* Tautybių santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // MADA, 1982, t. 2 (79), p. 35–48.

³³ *Lebedys J.* Senoji lietuvių literatūra / paruošė J. Girdzijauskas. Vilnius, 1977.

duoti“ baltarusiams (ar rusams) istoriografijoje buvo priimta formulė „LDK slavų kanceliarinė kalba“³⁴. Vis dėlto „nelietuviškos“ raštijos įvedimas į lietuvišką perspektyvą dažnai baigdavosi ties M. Mažvydo epocha³⁵. Po Mažvydo, t. y. nuo XVI a. vidurio, lietuviškuoju paveldu laikoma tik lietuviakalbė raštija ir dedamos pastangos surasti lietuvių kalbą viešajame gyvenime – tiek katalikiškoje, tiek protestantiškoje aplinkoje. Tolesniu žingsniu tapo lotyniškosios ir baroko kultūros įvedimas į lietuvių istorinės sąmonės perspektyvą³⁶. Iš pirmo žvilgsnio ši programa tarsi atitiko ir lituanocentrinę programą – juk lotyniškąją kultūrinę tradiciją buvo nesunku „atskelti“ nuo monopolinę teisę į ją reiškusių tradicinės lenkiškosios istorinės perspektyvos. Tame lietuviai tarsi neturėjo konkurentų (nebent tai būtų baltarusiai), nes juk bergždžia ieškoti „lotynų“ istorinės sąmonės perspektyvos Lietuvoje. Vis dėlto visi šie poslinkiai liko konkrečių tyrimų, o ne naujo LDK istorijos modelio konstravimo lygmenyje. LDK ir Vilniaus daugiakultūriškumo, lietuvių ir kaimynų tautinių stereotipų permastymo idėjas T. Venclova pradėjo reikšti jau emigracijoje³⁷.

1988–1990 m. pirmiausia atgimė ar legalizavosi senosios paradigmos. Visų pirma iš prieškarinio ir išeivijos sugrįžtantis lituanocentrizmas (A. Šapokos redaguotos Lietuvos istorijos perleidimas su sava kuluarine tradicija sovietmetyje) bei krikščioniškasis eurocentrizmas (P. Rabikauskas), o taip pat jau prieškariniu Z. Ivinskio atmeta, bet sovietmetyje ir išeivijoje išlikusi paraistorinė baltofilijos atmaina (Č. Gedgaudo knygos perspausdinimas). Tačiau pamažu skleidėsi nauji fenomenai: iš išeivijos semiotinį (A. J. Greimas) postūmį įgijusi, su moderniąja religijotyra

³⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVIII a. pradžioje. Vilnius, Mokslas, 1977, p. 12–13; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija, t. 2: Iki pirmųjų raštų. Vilnius, 1987, p. 117–135; Zinkevičius Z. Rytų Lietuva praeityje ir dabar, Vilnius, 1993, p. 54–64. Kartais iš sąvokos dingsta sandas „LDK“, tačiau „lietuviškam“ žvilgsniui tai nėra pavojinga, nes koncepcijoje pabrėžiamas šios kalbos kanceliarinis pobūdis, t. y. kalba neatiduodama nei vienai iš gyvų tautų. Kadangi šia kalba rašė ir lietuviai (ką jau prieš karą įrodė K. Jablonskis, surasdamas šioje kalboje lituanizmą), lietuvių tradicinė istorinė sąmonė išlikdavo rami.

³⁵ XVI–XVII a. kitakalbė Lietuvos raštija turi tik „priedų“ statusą. Žr. antologijos sudarymo principus: Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha / red. Korsakas K., Lebedys J. Vilnius, 1957.

³⁶ Svarbiausiu darbu čia laikytinas I. Lukšaitės tekstas, skirtas LDK XVII a. kultūrai veikale: *Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus)*. Vilnius, 1981, p. 186–333. Lotyniškosios kultūros tyrimuose daugiausia tuo metu nuveikė M. Ročka ir E. Ulčinaite.

³⁷ Žr. T. Venclovos publicistikos rinktinę: *Venclova T. Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1991, p. 130–213. T. Venclova Nepriklausomybės laikais formulavo: „Vilnius yra lietuviškas, bet vargu ar jo likimas bus labai prasmingas, jei nors iš dalies neatsikurs jo daugiakultūris audinys, tam tikra LDK tradicija“. Žr.: *Venclova T. Prarasto orumo beiėskant // Kultūros barai*, 1997, Nr. 8–9.

sujungta (G. Beresnevičius) kritinė pagonybės vaidmens Lietuvoje sureikšminimo paradigma, sociologinių teorijų taikymu praturtinta V. Kavolio kultūros istorija, pradėjusi liberaliai akcentuoti LDK daugiakultūriškumo fenomenus³⁸ ir paveikusi savarankiškai liberalų diskursą pradėjusį plėtoti ir LDK tradicijas nebeetnocentriškai tirti A. Kulakauską, E. Aleksandravičių, R. Miknį ir kitus autorius, susibūrusius apie „Tautinio atgimimo studijas“³⁹. Būtent jie nuosekliai suformulavo tezę, kad tarpukario Lietuvos Respublika nebuvo organiška LDK tąsa, o etnolingvistinio nacionalizmo pagimdytas moderniosios tautos kūrinys. Vis dėlto vien XIX a. tyrinėtojų pastangomis negalėjo keistis istorinės sąmonės konjunktūra, jei nesikeičia LDK istorijos samprata.

Tradicionius požiūrius į LDK istoriją esmingai atmetė E. Gudavičius⁴⁰. Visų pirma jis konceptualiai pasitraukė iš sovietinio maskvocentrinio marksizmo-leninizmo tradicijos – bent jau Vidurio Europos ir LDK istorijoje mato recepcijos iš Vakarų procese idėjinių (antstatinių) faktorių primatą prieš ekonominius. Sujungęs antikomunistinio marksizmo (K. Wittfogelio) puoselėtą „azijinio gamybos būdo“ konceptą su civilizacinėmis ir sociologinėmis „centro–periferijos“ teorijomis, jis sukūrė savarankišką globalų pasaulio istorijos modelį su savitu europocentrizmu (Japonija – kaip antroji Europa), daug kur turinčiu sąlyčio taškų su liberaliuoju istorijos modeliu. Juo remiantis buvo suformuluota nauja LDK ir Lietuvos istorijos koncepcija. Jos esmė – pavėluoto LDK pritapimo prie Vakarų civilizacijos ir Vidurio Europos procesas, prasidėjęs po krikščionybės įvedimo, pavadintas europeizacija. Europeizacijos konkreti išraiška buvo įvairiakalbiai LDK kultūros variantai, tarp jų ir – konkurentus sugebėjęs įveikti – lenkakalbis LDK kultūros modelis, natūraliai

³⁸ Žr. *Kavolis V. Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994.

³⁹ Svarbiausi šių autorių darbai: *Kulakauskas A. Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius, 1989; *Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai*. Vilnius, 1993; *Kulakauskas A. Lietuvių atgimimo kultūra. XIX a. vidurys*. Vilnius, 1994; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996; *Miknys R. Літва і Беларусь. Перышэтыі дзяржаўнасці у пачатку XX ст. // Беларусь паміж усходам і заходам, ч. 2, Беларусіка Albaruthenica 6, Мінск, 1997, с. 249–256; Miknys R. Wilno – miasto wielonarodowe i punkt zapalny w stosunkach polsko-litewskich // Tematy polsko-litewskie. Pod redakcją R. Traby. Olsztyn, 1999, s. 84–104; Miknys R. Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // Parlamento studijos, Vilnius, 2005, Nr. 5, p. 48–64. Kaip istoriografinė apžvalga: *Botyrius V. Lietuvių tapatybė: bajoriška kontreformacija // Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 5, p. 391–397.*

⁴⁰ Žr. str. rinkinį: *Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: Istorinės studijos*. Sud. Bumblauskas A., Petrauskas R. Vilnius, 2002. Taip pat: *Gudavičius E. Lietuvos pritapimo prie Europos istorinė perspektyva // Lietuvos mokslas*, 1995, t. 3, kn. 6, p. 4–17.

pavertęs LDK kultūrą „antrą lenkų civilizacijos laidą“⁴¹. Visa tai leidžia teigti, kad būtent E. Gudavičius pirmasis Lietuvos istoriografijoje nuosekliai perėjo nuo istorinės politinių įvykių istorijos prie struktūrų ir procesų arba visuomenės istorijos, nuo baltofilijos ir lituanocentrizmo prie LDK ir Lietuvos istorijos tipologijos Europos kontekste paieškų. Tai jau akivaizdi paradigminė permaina. Šiame modelyje seniesiems naratyvams vietos nebuvo. Būtent pastarasis aspektas ir tapo pagrindiniu fundamentalioms E. Gudavičiaus koncepcijos vertinimų prieštaroms – nuo „istorijos juodintojo“⁴² iki „perversmo mūsų galvose“⁴³. E. Gudavičiaus permaina yra jau pastebėta ir konstruktyviai įvertinta Lenkijoje⁴⁴ bei Baltarusijoje⁴⁵.

Panašiai pastaruoju metu buvo sutiktos ir Lietuvos tapatybės modelius permąstančios N. Putinaitės idėjos – paaiškėjo, kad romatinės ir baltofilinės dingusios pagoniškosios „atlantidos“ paieškos tebėra vieno iš tradicinių lietuvių tautinio identiteto modelių ir net dalies humanitarinių mokslų viltis. Taigi lietuviškasis identitetas ne tik tebeturi etnocentrinę prigimtį, bet jis ir skiriasi nuo kitų nacionalizmų (kad ir lenkiškojo) selektyviniu požiūriu į savo istoriją.

E. Gudavičiaus koncepcija, esmingai atmetusi etnocentrinę antilenkišką Lietuvos istorijos naratyvą, padėjo pagrindus kitaip traktuoti LDK paveldą ir tradiciją, kurtą lenkų ir rusėnų kalbomis. Tai atvėrė naujas prielaidas šiandieninių Lietuvos lenkų ir baltarusių istorinės sąmonės perspektyvoms. Tol kol tradiciškai 1387 m. ar 1569 m. buvo laikomi Lietuvos nelaimių pradžia, tol integralios vietos Lietuvos kultūroje ir pagrindo pripažinti „savais“ nebuvo. Nors lietuvių istoriografija turbūt ir ateityje LDK ir Lietuvos kultūros lenkėjimo procesus vertins negatyviai, tačiau šio proceso suvokimas kaip Lietuvos ėjimo į Europą kaina jau nebeis vertinti jo kaip „klastingos lenkų politikos“ rezultato ir nebeis taip jautriai reaguoti į Lenkijos „civilizacinės misijos“ koncepcijas.

⁴¹ *Gudavičius E.* Lietuvių tautos ankstyvieji amžiai // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais. Vilnius, 2002, p. 60–68; *Gudavičius E.* Lenkijos vaidmuo europeizuojantis Lietuvai // *Ten pat*, p. 211–226; *Gudavičius E.* Lenkų kultūrinio fenomeno užuomazgos Lietuvoje // *Ten pat*, p. 203–210; *Gudavičius E.* Jak pojawił się model europejskiej kultury Litwinów // *Lithuania*, 1999, Nr. 1/2 (30 / 31), s. 47–50. Taip pat: *Bumblauskas A.* Polonizacja Litwy jako problem w historiografii // *Lithuania*, 1999, Nr. 1/2 (30/31), s. 44–46.

⁴² Yra ir kitokių pareiškimų: E. Gudavičiaus modelis – tai Lietuvos istorijos kaip savarankiško mokslinio objekto menkinimas. Žr.: *Merkys V.* Mintys apie istoriją ir istorikus // *Mokslas ir gyvenimas*. 2002, Nr. 10, p. 8–10.

⁴³ Žr., pvz., „Būtovės slėpiniai“ ir intelektualas RTV (L. Vanago pokalbis su S. Geda) // *Kalba* Vilnius. 1994, Nr. 8, p. 5.

⁴⁴ Žr., pvz., *Siemienowicz Z.* Stereotypy i historia: Czego nie pamiętają Litwini // http://www.najmici.org/stereotypy_i_historia.htm (žiūrėta 2002.01.02). Tiesa, šios permainos iš esmės vertinamos iš tradicinių Lenkijos istoriografijos naratyvų pozicijų.

⁴⁵ *Смалянчук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. выданне 2-е, дапрацава. Санкт-Пецярбург, 2004, с. 29–30 (1 leid. Гродна, 2001).

1.3. Lenkijos istoriografija: nuo LDK paveldo nacionalizacijos prie LDK istorijos subjektiškumo ir Lenkijos kaip Britanijos idėjos

Lenkijos istoriografijoje LDK istorijos tyrimų apžvalgų būta ne viena, tačiau jos matė tik kumuliatyvistinį procesą ir nefiksavo galimų kokybinių permainų. Šiandien G. Blaszczykas kuria fundamentalią ir reljefišką Lenkijos-Lietuvos santykių istoriją⁴⁶, regis, tapsiančią parankine LDK istorikų knyga. Vis dėlto susikontcentravimas į konkrečius santykių epizodus dažniausiai įgalina autorių grupuoti istoriografinės koncepcijas tik pagal tautines mokyklas, sustatant į vieną gretą Oswaldą Balzerį ir Juliusą Bardachą lenkų istoriografijoje ar Adolfą Šapoką ir Edvardą Gudavičių lietuvių istoriografijoje. O juk dažnai ir konkrečių istorijos klausimų sprendimas tiesiogiai priklauso nuo bendrosios istoriko koncepcijos ir pripažįstamų teorinių bei ideologinių prielaidų. Komplikuotų Lenkijos – LDK santykių vertinimai lietuvių istoriografijoje G. Blaszczyko stebimi per stabilią, permainų nereikalaujančią ir „objektyvią“ Lenkijos istoriografijos prizmę, kurioje evoliucionuoti privalo tik Lietuvos istoriografija. Turint galvoje paramokslines Lietuvos istoriografijos tendencijas, tai iš dalies teisinga. Tačiau jau minėjome, kad E. Gudavičiaus koncepcija Lietuvoje kartais pavadinama „perversmu galvose“. Žinant XX a. I trečdaly A. Brücknerio⁴⁷ pažiūras į Lietuvos vaidmenį LDK, J. Mieroszewskio ir J. Giedroyco, J. Bardacho ir H. Wisnerio koncepcijos atrodys taip pat kaip perversmas. Taigi, ar įmanoma išvelti konceptualias slinktis Lenkijos istoriografijoje LDK atžvilgiu?

Juk negalime nematyti, kad senoji lenkų istoriografija, pradedant romantizmo epocha ir J. Leleweliu⁴⁸, daug ir gražiai rašė apie lietuvių pagonybę, tačiau vėlesnėje LDK istorijoje tematė tik lenkų civilizaciją Lietuvoje. J. Lelewelio „Lietuvos ir Rusijos istorija“ (1839) labiau laikytina ne atskira Lietuvos istorija, o vienu iš Lenkijos istorijos tomų, jau nekalbant apie tai, kad ir šis tomas pasibaigia Liublino unija. Lietuvos Statutai jam yra kieno tik nori, bet tik ne lietuvių civilizacijos produktas⁴⁹.

⁴⁶ *Blaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich. T. 1: Trudne początki. Poznań, 1998; T. 2: Od Krewa do Lublina. Cz. 1. Poznań, 2007.*

⁴⁷ Iškalbingiausias tekstas: *Brückner A. Polacy a Litwini. Język i literatura. – Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 343–393.* Taip pat: *Brückner A. Wpływ polskie na Litwie i w Słowiańszczyźnie wschodniej. Polska w kulturze powszechnej, t. 1. Kraków, 1918, s. 153–166; Brückner A. Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie. Kultura staropolska. Kraków, 1932, s. 705–726.* (Pastarieji perspausdinti: *Brückner A. Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974; Brückner A. Dzieje kultury polskiej, t. 1. Kraków, 1931, s. 641–649; T. 2, s. 368–372, 653–656.*

⁴⁸ *Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polska. Paryż, 1839. Naujas leidimas: Lelewel J. Dzieła, t. 10. Warszawa, 1969.*

⁴⁹ *Lelewel J. Dzieła, t. 10. Warszawa, 1969, s. 196.* Dar įdomiau, kad šis „margumynas“ reiškias Lenkijos įtaką: „Co bądź będąc zlewkiem praw różnych wpływ, jaki Polska na Wielku Księstwo Litewskie wywierala“.

Jei visiems romantizmo epochos atstovams pagoniškoji Lietuva ir jos kultūrinė tradicija buvo žavėjimosi objektas, tai lenkų mokslininkas A. Brückneris⁵⁰ čia temą tik barbarybę. Net su tam tikru pasimėgavimu jis iš aukšto aprašinėjo lietuviškąją pagonybę, tik ją ir laikydamas lietuviškąja kultūra arba net nekultūra. Juk, anot A. Brücknerio, viskas, kas yra kultūra, Lietuvoje yra tik lenkų kultūros skeveldra (odprysk), pagoniškoji Lietuva jokios kultūros nesukūrė.⁵¹ Pasak jo, reikia skirti nuo šios Lietuvos kabutėse rašomą „lietuvių“ valstybę arba „Lietuvą“, t. y. LDK, kurioje kultūrą turėjo tik rusai. Jų kultūros poveikis reikėsi dar ilgai, nes Lietuvos Statutas esąs tik rusų paprotinė teisė.⁵² „Tikroji“ Lietuva iš Vakarų civilizacijos, atėjusios per Lenkiją, nieko nepaėmė ir apatiškai vegetavo toliau. A. Kulvietį, S. Rapolionį, M. Mažvydą A. Brückneris išvelgia, tačiau net šie esą tik lenkų kultūros auklėtiniai. A. Brücknerio koncepciją galėtume apibendrinti net taip: tik lietuvių elitas buvo priaugęs perimti lenkų kultūrą, o lietuvių liaudis buvo tiek barbariška, jog nesugebėjo net sulenkėti ir liko aborigenais.

Perėjimas nuo romantinės Lelevelio paradigmos prie pozityvizmo ir radikalaus polonocentrizmo (pvz. A. Briukneris) yra pakankamai plačiai fiksuotas⁵³. Lenkų istoriografijos istorikai paprastai šį virsmą vadina perėjimu iš romantizmo į pozityvizmą, kas, tiesą sakant, laikytina kultūros istorijos epochom, be to, trikdančiom Lietuvos istoriografijos istorikus, kuriems romantizmas nuo Z. Ivinskio laikų yra tai, ką galima pavadinti ikimoksline pragmatizmu. Todėl, istoriografijos paradigmės raidos požiūriu, Lelewelis kaip tik priskirtinas istorizmo genezei, kurio vėlyvoji stadija kartais ir pavadinama pozityvizmu. Šį metodologinį aspektą reikia turėti galvoje, nes tiek Lelewelis, tiek Brückneris, regis, priklauso to paties lenkų „didžiojo naratyvo“ autoriams. Šioje vietoje reikėtų didesnių apmąstymų – kol kas pasitenkinkime Brücknerį įvardindami klasikinio nacionalistinio naratyvo atstovu, kuris, kaip žinia, Lenkijoje yra tiesiogiai susijęs su tautinių demokratų („endecijos“) ideologija. Joje, nors kalbėta apie Jogailos ir Jadvygos vedybas kaip „švięty szlub“, tačiau perkeltą šią sampratą į Lenkijos-Lietuvos unijų suvokimą, vienas

⁵⁰ *Brückner A.* Polacy a Litwini. Język i literatura. Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 343–393. Taip pat: *Brückner A.* Wpływy polskie na Litwie i w Słowianszczyźnie wschodniej. Polska w kulturze powszechnej, t. 1. Kraków, 1918, s. 153–166; *Brückner A.* Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie. Kultura staropolska. Kraków, 1932, s. 705–726. (Abu pastarieji perspausdinti: *Brückner A.* Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974); *Brückner A.* Dzieje kultury polskiej, t. 1. Kraków, 1931, S. 641–649; T. 2, s. 368–372, 653–656.

⁵¹ *Brückner A.* Polacy a Litwini. Język i literatura. Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 390: „Kultūra litewska jest mimo wszelkiej rozniczy etnicznej i językowej tylo odpryskiem polskiej“.

⁵² *Brückner A.* Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie // *Brückner A.* Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974, s. 371.

⁵³ *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polskiej. Poznań, 2006, s. 84–153, 165–184.

iš santuokos partnerių lenkų istorinėje minty dingdavo: Abiejų Tautų Respublika virto Lenkijos Respublika, skyrėsi tik sampratos nuo kada LDK nebelaikoma istoriniu subjektu – nuo 1385 m. ar nuo 1569 m. Tapo įprasta sakyti (kartais netgi šiandien) apie laikotarpį iki Liublino unijos – „Polska Jagiełłonów“, o po Liublino unijos – „Rzeczpospolita Polska“ ar net tik „Polska“.

Tačiau šiame kontekste reikia atkreipti dėmesį į senokai J. Bardacho fiksuotą unitarinės ir federalistinės kryptį (nagrinėjančių Lenkijos-Lietuvos uniją) koreliaciją su politinėmis ideologijomis: R. Dmowskio vadovaujama „tautine demokratija“ ir J. Pilsudskio „federalizmu“. Nesunku pamatyti, kad būtent „endecijai“ unijų problematikoje koreliuoja Oskaras Balzer ir kiti „unitarai“ arba „inkorporacionistai“, siekę pagrįsti „Kresų“ koncepciją, ginčydami LDK subjektiškumą, jei ne nuo Krėvos, tai bent jau tikrai nuo Liubino. Federalistai, pradedant Stanisławu Kutrzeba⁵⁴ ir juo sekusiu Oskaru Haleckiu bei kitais, Liubline matė realią uniją ir federacinę Abiejų Tautų Respubliką, taigi išliekantį LDK subjektiškumą iki 1791 gegužės 3 d. O. Haleckis, bene iškiliausias „federalistinės“ koncepcijos atstovas, ne tik matė LDK valstybingumą ir tikslią jos etnopolitinę struktūrą, bet net pasigedo federacinėje valstybėje trečiojo nario – Rusios⁵⁵. Vis dėlto O. Haleckio apibendrinta formulė buvo tokia: „Monarchiją, vėliau respubliką stipriausiai ir sėkmingiausiai sulydžiusi kultūra, kaip ir patrauklios laisvių santvarkos jėga, buvo specifiškai lenkiška“⁵⁶. Tai tarsi klasikinė federalizmo formulė: matyti mažuosius brolius – Lietuvą ar Rusiją – lenkų kultūros namuose. Nepaisant to, O. Haleckis gana anksti pastebėjo naujus niuansus požiūrio į LDK civilizacijos procesus: siūlė nesuprasti visų problemų vien kaip polonizacijos, o matyti lotyniškosios civilizacijos persvarą prieš Rytus, siūlė atkreipti dėmesį į lietuvių ir rusų kultūrų integraciją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, į Vokiečių ordino įtaką Lietuvos santvarkai bei LDK kultūrinį poveikį Lenkijai⁵⁷. Esame konstatavę, kad ryškiausiai federalistų stovykloje LDK subjektiškumą įrodinėjo Feliksas Koneczny⁵⁸, netgi su juo siejės lietuvių

⁵⁴ Anot Kutrzebos S., LDK buvo savarankiška valstybė iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos. Nors istorikas mini „Abiejų Tautų savitarpio įsipareigojimą“, visgi „[įsipareigojimas“ neturėjęs reikšmės valstybių susiliejimui. Žr.: *Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 2: Litwa. Lwów, 1914; *Kutrzeba S. Unja Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914.

⁵⁵ *Halecki O. Dzieje unii Jagielonskiej*, t. 2. Kraków, 1920, s. 340–341.

⁵⁶ *Halecki O. Idea Jagielonska*. Lwów, 1937, s. 26.

⁵⁷ *Halecki O. Zagadnienia kulturalne w dziejach Unji Jagiellonskiej // Przegląd Historyczny*. T. 6. Zesz. 3, s. 398–399.

⁵⁸ *Koneczny F. Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów*. Poznań, etc, 1921, s. 54: „Bezpośredni wpływ prawa polskiego na państwo litewskie trwał tylko sześć lat (1386–1392), gdyż tylko tak krótko było ono wcielone do Korony Polskiej. Od r. 1392 aż do 1792 przechodził stosunek Litwy do Polski przez rozmaite zmiany, ale zawsze, bez najmniejszej przerwy, stanowiło wielkie księstwo Litewskie oddzielne państwo, nie podlegające żadnym polskim prawom, żadnemu urzędowi polskiemu“.

tautinio atgimimo genezės faktus⁵⁹ (tiesa, kaip pamatysime, pastarąją idėją vėliau netikėtai radikalčiai atmetęs).

Federalizmo idėjos dažnai siejamos su konservatyvia mintimi⁶⁰, tačiau šioje stovykloje būta ir demokratinės krypties, kuri, nors XVII–XVIII a. Lietuvą laikė lenkų civilizacijos dalimi, vis dėlto prielankiai žiūrėjo į tautinį lietuvių atgimimą ir į Lietuvos Respublikos susikūrimą. Iš šių demokratinių pažiūrų kildintinos atskiros, tiesa, nedidelės B. Limanowskio, L. Wasilewskio, J. Jakubowskio Lietuvos istorijos sintezės⁶¹, kuriose kartais (B. Limanowskis) Lietuvos lygiateisiškumas buvo išvengiamas net po 1791 m. Gegužės 3 Konstitucijos, kas siejama su 1791 m. spalio „Išipareigojimu“. L. Wasilewskis buvo bene vienintelis iš lenkų politinės geografijos minties atstovų, kuris net 1923 m. nepretendavo į Vilnių⁶². Visa tai leistų manyti, kad LDK istorijos atžvilgiu lenkų istoriografijoje jau prieš karą formavosi alternatyvi nacionalizmui – liberali ir demokratinė istoriografijos ideologinė paradigma.

Plati ir turtinga lenkų istoriografija santykinai žymiai lengviau išgyveno komunizmo epochą, jau nuo „atšilimo“ iš esmės atsisakiusi komunistinio doktriniskumo⁶³, kas liko būdinga kitoms mūsų regiono istoriografijoms. Paprastai fiksuojama, kad jau nuo 6-ojo dešimtmečio pabaigos lenkų istoriografija atsivėrė Analų mokyklos įtakoms, vėliau vokiečių Socialinei istorijai. Zalejko fiksuoja neskaitlingus, bet kūrybingus bandymus marksizmą traktuoti kaip metodologiją. Natūralu, kad tokiomis sąlygomis turėjo gyvai funkcionuoti tradiciniai naratyvai, alternatyvūs komunistiniam⁶⁴, juo labiau, kad egzistavo net santykinai savarakiškos alternatyvios mokslinės institucijos, susijusios su katalikų bažnyčia (visų pirma Liublino katalikiškasis universitetas su J. Kloczowskio mokykla). Turbūt liberaliajai stovyklai reiktų priskirti tas tendencijas, kurias iškėlė Abiejų tautų respublikos tolerancijos arba daugiakonfesiškumo fenomenus (J. Tazbir ir kiti). Tai pa-

⁵⁹ *Koneczny F.* Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów, Poznań etc. 1921, s. 54–61; *Koneczny F.* Polskie Logos i Ethos: Roztrząsanie tezy o znaczeniu i celu Polski, t. 2. Poznań–Warszawa, 1921, s. 122.

⁶⁰ *Szpoper D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999.

⁶¹ *Limanowski B.* Historia Litwy. Warszawa, Kraków, 1917. (Pirmas leidimas – 1895); *Wasilewski L.* Litwa i Białoruś. Warszawa, 1912 (Antras leidimas – 1925); *Jakubowski J.* Dzieje Litwy w zarysie. Warszawa, 1921.

⁶² Tokiai tendencijai priskirtini tik šiek tiek ankstesni B. Wyśółuch, A. Janowski, E. Starczewski, Cz. Jankowski. *Žr. Eberhardt P.* Polska i jej garnice: z historii polskiej geografii politycznej. Lublin, 2004, s. 158–167.

⁶³ *Žr. Zalejko G.* Marksistowski paradygmat badań historycznych: powojenna historiografia ZSSR o powstaniu kapitalizmu. Toruń, 1993; *Švedas A.* Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Vilnius, 2006. [Disertacijos mašinraštis].

⁶⁴ Apie lenkų istoriografijos gyvybingumą: *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 44–45.

tvirtintų akivaizdus šio diskurso nebuvimas ne tik sovietinėje lietuvių, baltarusių ar rusų, bet ir išeivijos lietuvių istoriografijoje⁶⁵. Tiesa, tolerancija paprastai buvo laikoma „lenkų tolerancija“, ignoruojant tolerancijos ištakų ir kiekybinių charakteristikų daugiakonfesiškumo požiūriu LDK faktus⁶⁶. Liberaliajai stovyklai reikėtų priskirti visus tuos iškilus lenkų istorikus, kuriuos lietuvių istorikai pavadindavo objektyviais: J. Bardachas, H. Wisneris, H. Samsonowiczius, S. Alexandrowiczius ir kiti. Komunizmo laikais kai kas iš lenkų istorikų perėjo į proletuviškas „tautines“ pozicijas, tačiau draugiškumas nebuvo prielaida pamatyti nesupaprastintą vaizdą: jau esame fiksavę, kad J. Ochmanskis nekėlė polonizacijos problemos – jam XIX a. lietuvių nacionalinis judėjimas išplaukė iš LDK istorijos, o LDK bajorų deklasacija ir etnokultūrinės alternatyvos XIX a. suvestos į lenkų-lietuvių santykių problemą⁶⁷.

Fiksuotas lenkų istoriografijos gyvybingumas – didelis pozityvas, bet kartu ir minusas – jam buvo sunkiau transformuotis. Nors federalistai jau seniai pagrindė, kad LDK savarankiškumas išliko ir po Liublino unijos, nors, regis, plačiai žinoma, kad dar XVIII a. LDK ir Karūna buvo vaizduojamos Karalių pilyje Varšuvoje kaip savarankiškos ir atskiros valstybės, o to meto šaltiniai ATR vadina „*un état confédéré*“, vis dėlto LDK istorijos ir paveldo nacionalizacijos tendencijos išlieka.

Ir šiandien tebegyvos, ir net susidaro įspūdis, kad tebedominuoja „endekinio“ nacionalizmo pozicijos – užtenka žvilgtelėti į atlasus⁶⁸, kad pamatytume, jog LDK

⁶⁵ Šiuo požiūriu išimtimi laikytini Kavolio V. darbai. Žr. *Kavolis V. Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994.

⁶⁶ Išsiskiria ir Kosmano M. darbai; *Kosman M. Protestanci i kontrreformacja: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Wrocław etc., 1978, s. 43–69; *Kosman M. Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku* // ORP, t. XVIII, (1973), šios tolerancijos ištakų ieškoma LDK ir net pagoniškoje Lietuvoje. Jie iškalbūs ir empirine, ir teisine prasme – tiek konfesijų skaičiumi, tiek daugiakonfesiškumo teisiniu įforminimu (1434 ir 1563 m. privilegijos), tiek bažnytinės unijos genezės procesų dominavimu LDK erdvėje. Tuo tarpu naujausia istoriografija sudeda akcentus kitaip, pvz., H. Grala tolerancijos idėjos įkūnijimą mato jau pounijinėse realijose (1573 m. Varšuvos konfederacija), kurias nulėmė Lenkijos bajoriškosios demokratijos tradicijos – žr.: Интервью с Иеронимом Гралей „Не-империя“.: Великое Княжество Литовское в польской исторической памяти // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 491–506.

⁶⁷ *Ochmański J. Historia Litwy* (wyd. 2-ie). Wrocław i inni, 1982. Kad joje „draugiškai“ atsisakyta polonizacijos jau esame pastebėję – *Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio* // *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, Nr. 3. Jau pastebėta, kad tai priminė lenkakalbės Lietuvos bajorijos (Mykolas Riomeris) koncepcijas bei kai kurias sovietinės lietuvių istoriografijos koncepcijas, kurių alternatyva buvo iš tarpukario ateinanti antilenkiška ir antibajoriška katastrofinė „užmigimo-atgimimo“ koncepcija – žr.: *Aleksandravičius E., Kulauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996, p. 46–47.

⁶⁸ Nors naujausioje lenkų istoriografijoje (pvz., *Ilustrowany atlas Polski: nasza ojczyzna, mapy, informacje, krajobrazy*. Warszawa, 2002, s. 74–77) pripažįstama, kad Lenkiją ir Lietuvą iki 1569 m. sieja tik personalinė unija, žemėlapis vadinamas „Jogailaičių Lenkija“ – „Polska Ja-

kaip „šventos santuokos“ partnerio užmarštis yra tapusi automatiškai pakartojamu stereotipu apie „Jogailaičių Lenkiją“ iki Liublino unijos ir Lenkijos Respubliką (pirmąją!) po Liublino unijos (abiem atvejais po šiomis sąvokomis patalpinant ir LDK). Tebėra plačiai išplitusios endekinės „Kresų“ koncepcijos ir stereotipai apie Vilnių, kaip „seną lenkų miestą“. Gyvos yra ir tradicinio patronažinio federalizmo idėjos, ypač kalbant apie brolišką santarvę Liubline kaip pavyzdį šiuolaikinei Europai, tačiau apeinant tylom klausimą, kodėl Jono Matejkos „Liublino unijoje“ ašaroja Jonas Chodkevičius, o paskui jį iki šiol dažnai ir lietuvių bei baltarusių istorikai. Federalistų idėją apie LDK pabaigą Gegužės 3-osios epochoje yra pakartojęs ir „paskutinis LDK pilietis“ Czesław Miłosz⁶⁹. Netgi iš esmės teisingai kritikuojančią dominuojantį etnocentrizmą lietuvių⁷⁰ ir baltarusių⁷¹ istoriografijose, kritikoje vis dėlto skamba „unitarinės“ gaidos, priekaištaujant dėl Lenkijos istorinio vaidmens ignoravimo, o kartu dėl per mažo entuziazmo ir optimizmo unijų atžvilgiu. Tokia situacija leistų daryti išvadą, kad lenkų istorinėje kultūroje tebeegzistuoja (tebedominuoja?) senoji nacionalistinė „endekinė“ paradigma.

Tokiu atveju, prisimenant istoriografinių tendencijų ir politinių ideologijų koreliacijas, iškalbinga tampa Jerzy Giedroyc'o pozicija: jis 1999 m. duotame interviu tegė, kad Lenkijoje tebedominuoja „du karstai“ – R. Dmowskio ir J. Piłsudskio⁷². Aiškiau apie tradicinių ideologijų dominavimą net pokomunistinėje epochoje

giełonów”, o 1569–1795 m. skirtame žemėlapyje Lenkijos-Lietuvos valstybė vadinama tiesiog „Rzeczpospolita Polska”.

⁶⁹ Miłosz Cz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 28: „Lenkija pamažu absorbavo Didžiąją Kunigaikštystę, kol Gegužės 3-osios konstitucija panaikino jos atskirumą. Iš jo beliko tik „esu lenkas, bet lietuvis“.

⁷⁰ Žr. Siemienowicz Z. Stereotypy i historia: Czego nie pamiętają Litwini // http://www.najmici.org/stereotypy_i_historia.htm (žiūrėta 2002 01 02). Autoritetu čia tebėra A. Brückneris: polonizacija ir Liublino unija – absoliutus gėris, o Vilnius yra ne etnografinėje Lietuvoje – šiais aspektais autoriui toloka iki Juliuszo Miroszewskio, bandžiusio praturtinti lenkų vaizduotę klausimu, ar džiaugtųsi lenkai, jei Slowackis būtų surusėjęs ir rašęs tik rusiškai. Taigi visiškai nesvarstomas klausimas: ar galėjo būti kitoks lietuvių tautinis atgimimas, jei lenkų pusėje dominavo endekai, ar turėjo teisę Lietuva ginti lietuvių kalbos pozicijas, ar apskritai ji būtų sukūrusi nepriklausomą valstybę, jei ji nebūtų siekusi išspręsti socialinį klausimą, apribojant bajorijos dominavimą, o kartu ir lenkų kalbos bei kultūros vaidmenį? Jei ne – ar būtų Lietuva šiandien Lenkijos dialogo partnerė?

⁷¹ Žr.: Winnicki Z. J. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003: po Liublino unijos Abiejų Tautų Respublikos idėja neturėjo prasmės, todėl turi būti vadinama Rzeczpospolita Polska (s. 153, 173, 175), o po 1791 Gegužės 3 lieka tik Lenkija (s. 147, 179, 187). Žr. taip pat recenziją šiam darbui: Смалянчук А. У пошуках ворага польскай нацыі // Беларускі Гістарычны Агляд, Том 10, Спытак 1–2 (18–19), Снежань 2003. (<http://autary.iig.pl/smalanchuk/artikuly/recenzii/winnicki.htm>)

⁷² „Wielokrotnie podkreślaliśmy w „Kulturze“, że Polską wciąż rządzą dwie trumny Piłsudskiego i Dmowskiego“ – Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń, in: Plus Minus, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Internet.: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

nepasakysi. J. Giedroycas darė didelę įtaką antikomunistinei Lenkijos visuomenei, todėl jo autoritetas yra nekvestionuojamas. Vis dėlto šiandien prisipažįstama, kad jo koncepcijos Lenkijoje nėra iki galo permąstytos⁷³. Beje, J. Giedroycas jau nuo 1951 m. Lenkijai siūlė įsivaizduoti pokomunistinę ateitį be sentimentų, su nepriklausomomis Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos valstybėmis bei su joms priklausančiais Vilnium, Gardinu ir Lvovu. Neatsisakius lenkiško kultūrinio imperializmo į šį regioną, nebus išvengta priešpriešos su rusiškuoju imperializmu. Senąsias imperializmą, tiek rusiškojo, tiek lenkiškojo, užvaldytas erdves reikia įtraukti į vakarietiškosios demokratijos arealą ir čia suformuoti savarankiškas Lenkijai draugiškas Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos valstybes (konceptija taip ir buvo pavadinta – ULB). Be šių valstybių saugumas nėra užtikrintas. J. Giedroycas mintys buvo skirtos pokomunistinės Lenkijos užsienio politikos vizijai, todėl jis kartais pavadinamas geopolitiniu pranašu, o iš jo kūrybos idėjų sėmėsi ir Zbigniewas Brzezynskis. Viso to pakanka, kad šiuolaikiniai autoriai Jerzys Giedroycas, J. Mieroszewskis ir jų „Kultura“ laikomi paradigminiu fenomenu regiono „nacijų rekonstravimo“ procese⁷⁴. Kaip žinia, J. Giedroycas neturėjo jokių sentimentų R. Dmowskio atžvilgiu, o save kildino iš federalistų stovyklos. Tačiau ir federalizmo koncepcijos, tiek politinės, tiek istoriografinės, buvo sukritikuotos Juliuszo Mieroszewskio: „Negalime laikytis pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili „Jogailaičių idėja“. Kitais žodžiais, galime reikalauti Rusijos imperializmo atsisakymo tik su ta sąlyga, kad mes patys visiems laikams išsižadėsime savo tradicinio istorinio imperializmo, jo visų formų ir apraiškų. „Jogailaičių idėja“ tik mums neturi nieko bendro su imperializmu. Tačiau lietuviams, ukrainiečiams ir baltarusiams tai yra gryniausia lenkų tradicinio imperializmo forma. Abiejų Tautų Respublika užsibaigė visišku lietuvių bajorijos sulenkinimu ir karščiausias meilės Lietuvai prisipažinimas („Tėvyne Lietuva, tu man brangesnė už sveikatą...“) buvo parašytas lenkiškai. Lenkas negali net įsivaizduoti panašios situacijos. Ar galima įsivaizduoti Slovakiją rašančią tik rusiškai?“⁷⁵

⁷³ „Jak pisze Maria Janion, że „choć niemał wszyscy się mianują uczniami „Kultury“ i Giedroycia, nie doszło tak naprawdę do przemyślenia jego koncepcji Rzeczypospolitej“. Źr. *Lazari A. de Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy: Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“* // *Przegląd*, Nr. 30, 2006 07 30. Internete: <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026>;

⁷⁴ *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Yale, 2003). p. 247–262.

⁷⁵ *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks Polski“ i obszar ULB // *Kultura*, Nr. 9 (324), 1974. (perleista: *Mieroszewski J.* Finał klasycznej Europy. Lublin, 1997, p. 352–361). Internete: http://www.abcnet.com.pl/pl/artykul.php?art_id=1184&token; Taip pat – J. Giedroyc'o: „Polacy nie zdają sobie sprawy z tego, że koncepcja jagiellońska jest odbierana przez naszych sąsiadów

Šiose mintyse akivaizdžiai matome, kad tradicinių politinių programų atsiskyrimas yra neatskiriamas nuo ideologinių programų permainų siekio. Tai ir verčia iš naujo žvilgteltėti, ar matyti lenkų istoriografijoje šios programos koreliacijos. Čia visų pirma žvilgsnis krypta į tą patį Juliuszą Bardachą. Apie jo koncepciją, pamatančią LDK subjektiškumą ir po Gegužės 3-osios, esame ne kartą rašę. Būtent šis istorikas sureikšmino XVIII a. pabaigos Lietuvos savarankiškumo siužetą – Gegužės 3 d. konstitucijos pataisą – „Isipareigojimą“. J. Bardacho manymu, Lietuvos 1791 metų karta ir jos veikla tapo atspirties tašku Lietuvos savarankiškumo aspiracijoms per visą XIX a. ir net Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimui 1918 m.⁷⁶. Atrodo, plačiau pasidairius J. Bardacho šalininkų rastume ir daugiau – užtekėtų paminėti H. Wisnerio pavardę. Liublino unija net J. Bardachui yra didelis dalykas, o H. Wisneris mato Chodkevičiaus ašaras. Seniai teigęs LDK savarankiškumą, šiandien H. Wisneris kalba apie dvi Lietuvos tautas XIX–XX a. sandūroje, kas, regis, turi didelę mokslinę ir idėjinę perspektyvą⁷⁷. Paprastai J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio lenkų tradicinės Rytų programos įvardijimas kultūriniu imperializmu labai skausmingai priimamas Lenkijoje, tačiau A. Sulima Kamiński kalba apie lenkų „istoriografinį imperializmą“⁷⁸, apie tai, kad Lenkijos niekada nebuvo prie Dniepro ir Nemuno, apie tai, kad nuo XVI a. Lenkijos sąvoka turėjo dvi prasmes – etninę ir plačiąją⁷⁹, kad pastarosios pagrindu formavosi „sarmatiškoji“ savimonė. Autorius bene labiausiai lenkų istoriografijoje priartėja prie daugiaperspektyvaus

jako imperialna. Musimy się z tym liczyć. Jeśli chcemy mieć z tymi krajami normalne stosunki, musimy traktować je jako równorzędnych partnerów.” Žr. Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń // Plus Minus, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Internetu: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

⁷⁶ *Bardach J.* Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska // *Przegląd historyczny*, 1991, t. 82, zes. 3–4, s. 383–410; *Bardach J.* Konstytucja 3 Maja a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów z 20 X 1791 roku // *Lithuania*, 1991, Nr. 3 (4), p. 23–32; *Bardach J.* Konstytucja 3 Maja a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku // *Studia iuridica*, 1992, t. 24, p. 26; *Bardach J.* Keletas pastabų apie Gegužės 3-iosios Konstituciją // *Šiaurės Atėnai*, 2000 m. gegužės 6, nr. 17 (507), p. 10.

⁷⁷ *Wisner H.* Litwa: dzieje państwa i narodu. Warszawa, 1999, s. 132–147. Žr. taip pat: *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006.

⁷⁸ *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000, s. 9–19, 238–240.

⁷⁹ Dviejų Lenkijų koncepcijos pradininku laikoma: W. Sukiennicki. Polityczne konsekwencje błędów semantycznego // *Zeszyty Historyczne*. Paryž, nr. 72: 1985, s. 19–33. (Pirmą kartą tekstas spausdintas: *Studies in Polish Civilization: Selected papers presented at the first congress of the Polish Institute of Arts & Sciences in America*, November 25, 26, 27, 1966 in New York, ed. D.S. Wandycz. New York, 1971). Už šias nuorodas esu dėkingas Andrzejui Zakrzewskiui. Plg. su buvusio Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje teisės istoriko Jano Widackio priekaištais lenkams, kam jie vieni savinasi Abiejų Tautų Respublikos paveldą, ir apgailestavimu, kad plačioji Lenkijos sąvoka neišvirto į analogišką Britanijai (kaip priešstata Anglijai) – *Widacki J.* Lietuva, Tėvyne... mano? // *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 166.

žvilgsnio į Abiejų Tautų Respublikos (arba „Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Respublikos“) istoriją, šią valstybę nuosekliai vadindamas „daugelio tautų Respublika“, matydamas Rusios (prie kurios pavadinimo visada nuosekliai priduriama – „baltarusių ir ukrainiečių“) istorinę projekciją. Jai realizuoti buvo praleistas šansas ir Liublino unijos metu, ir XVII a. viduryje. Vis dėlto Lietuvos ir Baltarusijos istorikams (ypač tiems, kurie unijos ir Lenkijos faktoriaus LDK istorijoje nepiešia juodomis spalvomis) teks nuosekliai permąstyti šią koncepciją, nes joje LDK yra iš esmės tik oligarchijos bazė⁸⁰, kurią turėjo įveikti Lenkijos bajorų nešama bajoriškų laisvių santvarka ir pilietiškumo bei tolerancijos idėjos⁸¹. Regis, dėl to „daugelio tautų“ Respublikos istorijoje paskęsta LDK savarankiškumo idėja, ir autorius (skirtingai nei J. Bardachas) nė žodžiu neužsimena apie 1791 m. „Isipareigojimą“ – LDK (lietuvių ir baltarusių) integracijos, o kartu ir savarankiškumo nuo Lenkijos išlaikymo procesas autoriui lieka už dėmesio ribų.

Trumpai apibendrinant, lenkų istoriografijoje permainos vyksta didžiulės – ULB istorikams teks permąstyti jos iššūkius. Tačiau įvykęs lūžis pripažinti LDK istorinį subjektiškumą nebeleis lenkų savimonėje XX a. pirmosios pusės Lietuvos valstybingumą laikyti nauju, „žemaitišku“ reiškiniu (arba Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos XX a. pabaigoje valstybingumą laikyti tik politine konjunkštūra ir išskaičiavimu, istorinės savimonės klausimus paliekant tik istorikams) ir kartu pripažinti lietuviams, kaip ir baltarusiams, teisę jaustis autochtonais Vilniuje ir Gardine.

1.4. Rusijos istoriografija:

nuo imperialistinės LDK paveldo nacionalizacijos prie idėjos apie LDK kaip demokratinę Rusijos istorijos alternatyvą?

Rusijos istoriografija galinga ir turtinga – ji bene vienintelė iš mūsų regiono dalyvavo istorijos mokslo sociologizacijoje XIX–XX a. sandūroje (N. Karejevas,

⁸⁰ Autorius akcentuoja, kad Liublino uniją lėmė ir Ukrainos ir Palenkės bajorų pozityvią laikyseną inkorporacijos į Karūną atžvilgiu. Liublino unijoje autorius mato prievartinį LDK valstybingumo ir teritorijų apkarpyimą, tačiau tai jis laiko priemone palaužti oligarchijos pasipriešinimą. Jo manymu, to nebūtų buvę, jei unija būtų buvusi sudaryta 1564 ar iš Liublino seimo 1569 m. pavasarį nebūtų pasitraukusi LDK delegacija. LDK bajorų laikysena nulėmė unijos ilgaamžiškumą, juo labiau, kad ji būtų po Liublino unijos gavo Trečiąją Lietuvos statutą (p. 48–58).

⁸¹ A. Sulima Kamiński pilietiškumo paieškos Respublikos bajoriškojoje santvarkoje yra suprantamos, atsižvelgiant į šiuolaikines pokomunistines realijas Vidurio Rytų Europoje ir apskritai Europos Sąjungoje. Tačiau negi Respublika iš tikro nuo 1573 m. yra konstitucinė monarchija (p. 62–63)? Pirmoji Europoje?

M. Kovalevskis)⁸², sovietinės epochos istoriografijoje galima rasti kūrybingo marksizmo (Neusychino medievistikos mokykla), joje anksti prasidėjo Analų mokyklos „kritika“ (o iš tiesų recepcija, J. Afanasevas⁸³), joje susiformavo net alternatyvios istorinės antropologijos ir kultūros istorijos tendencijos (M. Bachtinas, L. Batkinas, A. Gurevičius)⁸⁴. Ši atsinaujinimo potencialą reikia turėti galvoje, ypač kai pokomunistinėse istoriografijose atsiranda nusigręžimo nuo Rusijos istoriografijos tendencijos. Vis dėlto tai, kas pasakyta, vyko vadinamųjų „visuotinėlių“ stovykloje, o tarp „tėvyninėlių“ tai beveik neįžvelgiama. Ji visada buvo žymiai labiau priklausoma nuo autokratiškosios režimų (tiek carizmo, tiek sovietų) politinio ir ideologinio diktato ar užsakymo, todėl maskvocentrizmas tapo šios krypties norma, kas buvo ypač akivaizdu LDK istorijos tyrimuose⁸⁵. XIX–XX a. Rusijos lituanistinės istoriografijos priklausymą tai pačiai paradigmą pastaruoju metu giliai pagrindė A. Filiuškinas. Tiesa, jis šią istoriografiją suskaido į tris diskursus: rusų žemės – lietuvių okupacijos auka, LDK – istorinis nesupratimas bei LDK – rusų valstybė. Tačiau tiek šių diskursų (ypač pirmojo ir trečiojo) ištakose, tiek galutinėse fazėse matome tuos pačius istorinius ir istoriografinius reiškinius. Ankstyvoje fazėje – tai garsusis N. G. Ustrialovas⁸⁶, o taip pat M. Kojalovičius bei E. F. Šmurlo⁸⁷, o

⁸² Žr.: Norkus Z. Historismus und Historik in Russland 1866–1933 // Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme / Hrsg. O. G. Oexle u. J. Rüsen. Köln (Böhlau), 1996.

⁸³ Афанасьев Ю.Н. Историзм против эклектики: Французская историческая школа „Анналов“ в современной буржуазной историографии. Москва, 1980. Taip pat: Соколова М.Н. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. Москва, 1979.

⁸⁴ Žr. bendriausias Rusijos istoriografijos apžvalgas: Шапиро А.А. Русская историография с древнейших времен до 1917 г., 2 изд. Москва, 1993; Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? // Новая и новейшая история, 1993, № 6; Балашов В.А., Юрченко В.А. Историография отечественной истории (1917 – начало 90-х гг.). Саранск, 1994; Советская историография. Под общей ред. Ю. Н. Афанасьева. Науч. ред. А.П. Логунов. Москва, 1996; Историческая наука России в XX веке / Отв. ред. Г. Д. Алексеева. Москва, 1997.

⁸⁵ Lituanistikos tam tikras atgimimas, prasidėjęs su V. Pašuta (Паушто В. Образование русского государства. Москва, 1959), šiandien kai kada baltarusių istoriografijoje kaltinamas turėjęs slaptą tikslą parodyti Lietuvą kaip priešišką valstybę rytų slavams ir tuo pagrįsti maskvocentrines laikysenas. Kaip ten bebūtų tolesnė sovietinė lituanistika išvarto į savo priešybę – LDK vaidmens ignoravimą: Паушто В.Т., Флора Б.Н., Хорошкевич А.А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982.

⁸⁶ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839.

⁸⁷ Коялович М.П. Люблинская уния, или Последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. Санкт-Петербург, 1863; Коялович М.П. Лекции по истории Западной России. М., 1864 (išėjo keli leidimai, paskutinis pavadinimu: Чтения по истории Западной России: Прил. этногр. карта. Новое изд., перераб. и доп. с изд. 1864 г. Санкт-Петербург, 1884); Шмурло Е.Ф. Курс русской истории. Т. 2: Русь и Литва. Санкт-Петербург, 1999.

baigiamojoje – jau minėti V. Pašuto, A. Chorškevič ir B. Floria. Iš vienos pusės tai signalizuotų rusų didįjį ar didžiavalstybinį nacionalinį naratyvą, antra vertus – liudytų jo prieštaringumą: sunku įsivaizduoti vienu metu būnant ir lietuvių vergu, ir šeiminku lietuvių aneksuotose žemėse. N. G. Ustrialovas jau 1839 m. kalbėjęs ir apie „jungą, užmestą rusų tautai“⁸⁸, ir apie tai, kad negalima žiūrėti į Lietuvą kaip į Lenkijos provinciją – tai tikros rusų žemės, nes „lietuvius dingo milžiniškoje rusų tautos masėje, negalėjo perduoti jai nei savo tikėjimo, nei savo kalbos, nes pats perėmė iš jos ir viena, ir kita. Ten [LDK] viskas buvo rusiška – ir tikėjimas, ir kalba, ir visuomenės įstatymai, lietuvių kunigaikščiai pagimdyti rusių kunigaikštienių, vedę rusų kunigaikštes, pakrikštyti stačiatikių tikėjimu, amžininkams atrodė kaip šv. Vladimiro palikuonys“⁸⁹. Šis prieštaringumas, matyt, ir buvo nulemtas to, ką galima pavadinti vieno ar kito meto politine konjunktūra. A. Filiuškinas daro svarbią išvadą: „Naujųjų ir naujausių laikų istorikai supaprastintai žiūrėjo į praeitį, ją traktuodami kaip amžiną kovą už rusų žemių sugrąžinimą į Rusijos glėbį iš lietuvių agresorių. Šio vienijimo proceso charakteristikos didele dalimi buvo išvedamos ne iš viduramžių šaltinių, o iš XIX–XX a. politinės praktikos, susijusios su lenkų sukilimų numalšinimu 1831 m. ir 1863 m. bei Vakarų krašto integracija į imperiją, SSRS respublikų „broliškos šeimos“ ideologiniu pagrindu“⁹⁰.

Vis dėlto vienas neaiškusmas lieka: visuose trijuose diskursuose minimas ir autoritetingasis M. Liubavskis⁹¹. Paprastai būtent jis yra laikomas lūžiu nuo didžiavalstybinės rusų istoriografijos prie liberaliosios⁹². Iš tikro M. Liubavskis fundamentaliai aprašė LDK luominės visuomenės formavimosi procesą, tačiau iš esmės tai laikė klystkeliu, iš kurio į teisingą kelią buvo sugrįžta 1795 m.⁹³ Ne-

⁸⁸ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 37–38, 42.

⁸⁹ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 16–17.

⁹⁰ Филишкин А. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 591.

⁹¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892; Любавский М.К. Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900; Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910.

⁹² Stačiatikių padėties LDK visuomenėje klausimu: Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Warszawa, 1934, s. 4–11; Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Leiden, 1961, s. 1–7; Грицкевич А.П. Историография истории православной церкви в Белоруссии (XIV–сер. XVI в.). Из истории книги в Белоруссии. Минск, 1976, с. 122–138.

⁹³ Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910.

tikslus Liubavskis buvo ir aprašydamas LDK stačiatikių emancipacijos procesą: jis laikė, kad stačiatikių padėtis tapo lygiateisė jau 1434 m. ir stačiatikiai masiškai užėmė LDK dignitorijas. Kaip parodė seni (W. Czermak) ir naujausi tyrimai (G. Kirčienė), tai buvo akivaizdūs pritempimai, kas paaiškintina ne tiek objektyvia laikysena, kiek siekiu suteikti naujų argumentų LDK kaip rusų valstybės idėjai. Vadinasi, M. Liubavskis laikytinas lūžiu tik tiek, kiek pakeitė dominavusias XIX a. rusų istoriografijoje koncepcijas (vaizdavusias lietuvius arba kaip silpnus agresorius, ištirpusius Lenkijos įtakose, arba kaip jėgingus agresorius, pavertusius „vakarų rusus“ stačiatikius vergais⁹⁴) į rusų stačiatikių, kaip LDK šeiminingų ar lygiaverčių partnerių, koncepciją⁹⁵. A. Filiuškinas pokomunistinėje Rusijoje išskiria ir dar vieną diskursą – LDK kaip demokratinė alternatyva Rusijos despotijai. Jo atstovais laiko iškilus Rusijos LDK istorijos tyrinėtojus S. Dumina, A. Dvorničenko, M. Kroma, M. Byčkovą ir kitus⁹⁶. Šio diskurso ištakas A. Filiuškinas įžvelgia M. Liubavskio kūryboje. Jeigu taip, tai gal tektų pripažinti, kad šiam demokratiniam diskursui būdinga „antrosios Rusios“ koncepcija gali priminti „liberalią“ M. Liubavskio LDK paveldo nacionalizacijos tendenciją. Tokiu atveju tektų kelti klausimą, ar šis žymiai objektyvesnis istorijos vaizdiny yra iki galo išsivadavęs iš LDK kaip rusų valstybės koncepto, ar matoma ukrainiečių ir baltarusių istorijos genezė ir LDK vaidmuo šiame procese? Vis dėlto, atrodo (priešingai nei kai kas galvoja Lietuvo-

⁹⁴ Be Ustrialovo, Kojalovičiaus ir Šmurlo, reiktų paminėti Beliajevą ir Briancevą: *Беляев П.Д.* Очерк истории Северо-Западного края России. Вильно, 1867; *Беляев П.Д.* История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Москва, 1872; *Брянцев П.Д.* История Литовского государства с древнейших времен. Вильна, 1889; *Брянцев П.Д.* Очерк древней Литвы и Западной России. Вильно, 1891.

⁹⁵ *Макарий*, архиепископ Литовский и Виленский, История русской церкви, IX. Санкт-Петербург, 1879; *Чистович П.* Очерк истории западно-русской церкви, ч. 1. Санкт-Петербург, 1882; *Дашкевич Н.П.* Борьба культур и народностей в Литовско-русском государстве в периодах династической унии Литвы с Польшею // Университетские Известия. Киев, 1884, XXIV, 10, с. 269–316; 12, с. 317–330; *Антонович В.Б.* Очерк отношений Польского государства к православию по истории Западной и Юго-Западной России, 1. Киев, 1885; *Панков А.А.* Положение православия и русской народности в Литве до XVII века. Свято-Троицкая Сергиева Лавра. Киев, 1899; *Голубинский Е.* История русской церкви, 2. Москва, 1900.

⁹⁶ *Думин С.В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения / Сост. Мироенко С. В. Москва, 1991; *Дворниченко А. П., Кривошеев Ю. В.* «Феодалные войны» или движения масс? Чтения памяти В.Б. Кобрин. Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. Москва, 1992; *Бычкова М.Е.* Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Москва, 1996; *Крам М. М.* Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // «Английская набережная, 4»: Ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000. Санкт-Петербург, 2000, с. 73–100. Šiame kontekste reiktų pridurti ir svarbiausius kai kurių šių autorių veikalus: *Дворниченко А.П.* Русские земли Великого Княжества Литовского. Очерки истории общины, государственности (до начала XVI в.). Санкт-Петербург, 1993; *Крам М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. Москва, 1995.

je), šio diskurso su M. Liubavskiu tapatinti negalima – net „antrosios Rusios“ koncepcijos autorius S. Duminas laiko LDK daugiataute valstybe⁹⁷, pastaruoju metu alternatyviai istoriografijai priskirtinas I. Kurukinas apskritai formuluoja alternatyvą kitaip – didžioji Lietuva ar alternatyvi Rusia⁹⁸ bei mato jau nuo XVI a. LDK istorijoje baltarusius⁹⁹. Būtent šio istoriko darbai reikalauja dar įdėmiau analizuoti šiuolaikinius Rusijos istorikų darbus ir viltis, kad A. Filiuškinas paskubėjo su išvada ir kad šis diskursas buvo trumpalaikis¹⁰⁰. Juk čia nepaminėtas liko nepaprastai plataus horizonto ir gilių įžvalgų istorikas A. Mylnikovas,¹⁰¹ įžvelgęs LDK reiškinius plačiausiame pietų, vakarų ir rytų slavų etninės savimonės raiškos kontekste ir bene tiksliausiai atskleidęs Rusijos, Rusios, Rutenijos, Maskovijos, Baltosios Rusios, Raudonosios Rusios, Juodosios Rusios, Mažosios Rusios sąvokų kontraversijas XVI–XVIII a.¹⁰² Visa tai teikia optimizmo. Rusijos istoriografijoje pirmą kartą istorijoje, regis, tikrai susiformavo liberalioji ideologinė paradigma, o „sudužusio veidrodžio“ idėjos autorius A. Filiuškinas žengia dar toliau: jo manymu, būtinas daugiaperspektyvinis požiūris. Aišku, optimizmas galimas, jei neturėsime galvoje, kad šiandieninėje Rusijoje į oficialųjį diskursą kartais vėl pretenduoja senos paradigmos: laikyti ne tik Lenkiją, bet ir Lietuvą pavojų Rusijai keliančia civilizacine erdve¹⁰³ arba, priešingai, ginčyti senąsias Lietuvos valstybingumo tradicijas ir laikyti LDK istoriniu nesusipratimu¹⁰⁴.

⁹⁷ Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения / Сост. С.В. Мироненко. Москва, 1991, с. 126.

⁹⁸ Курюкин И. Великая Литва или «альтернативная» Русь? // Вокруг света, №1 (2796), Январь 2007.

⁹⁹ Apie atskirą LDK rusų etnosą („белорусцы“) užsimena: Карацуба И.В., Курюкин И.В., Соколов Н.П. Выбирая свою историю: «Развилки» на пути России: от рюриковичей до олигархов. Москва, 2005, с. 9–70.

¹⁰⁰ Šiai išvadai prieštarautų: Широков А.Б. Русь и Литва. Рюриковичи против Гедиминовичей. Москва, 2004; Широков А.Б. Давний спор славян. Россия. Польша. Литва. Москва, 2007.

¹⁰¹ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI–начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1996; Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999. Pastaruoju metu šią kryptį Lenkijos istoriografijoje solidžiai tęsia: Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

¹⁰² Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999, с. 45–86.

¹⁰³ Žr. pvz.: Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. (Глава 5: Угроза Запада) (<http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>). Ypač iškalbi citata: «... этническая напряженность в польско-литовских отношениях является чрезвычайно ценным элементом, который следует использовать и, по возможности, усугублять».

¹⁰⁴ Žr. pvz.: Платонов О.А. Прибалтика // Большая энциклопедия русского народа / Институт Русской Цивилизации. <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=3032&tm=8>, 2007-05-17.

1.5. Baltarusių istoriografija:
nuo LDK „nacionalizacijos“ ir dalybų Nevėžio linija
iki lietuvių-baltarusių valstybės idėjos

Baltarusių istoriografija yra susilaukusi išskirtinio tyrinėtojų iš kitų šalių dėmesio¹⁰⁵ (aišku, tai visų pirma sąlygoja specifinė šiuolaikinė politinė ir kultūrinė situacija Baltarusijoje bei jos dinamika), jau nekalbant apie pačių Baltarusijos istorikų studijas¹⁰⁶. Iš jų aiškėja išvada, kad nacionalinės baltarusių istoriografijos ištakų (kaip ir visame regione) reikia ieškoti XIX–XX a. sandūroje. Tiesa, nacionalinės baltarusių istoriografijos pradžia dažnai laikomas V. Lastouskio 1910 m. „Trumpa Baltarusijos istorija“¹⁰⁷ bei šią tradiciją tęšęs M. Ignatovskis¹⁰⁸. Tačiau kartais prisimenamas akademinėi istoriografijai iš fundamentalių tyrimų¹⁰⁹ gerai žinomas M. Dovnar-Zapolskis, jau 1888 m. pradėjęs nagrinėti „baltarusių praeitį“¹¹⁰, vė-

¹⁰⁵ *Lindner R.* Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999 (*Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005); *Zejmis J.* Belarusian national historiography and the Grand Duchy of Lithuania as a Belarussian state // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 1999, 48, H. 3, s. 383–396; *Winnicki Z. J.* Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003; *Хорошкевич А.А.* Постсоветская белорусская историография (1991–2004) о развитии страны в XVI столетии // http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/050920belarus.pdf; *Ioffe G.* Understanding Belarus: Belarusian Identity // *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 8, December 2003, 1241–1272 (<http://gioffe.asp.radford.edu/Part%20Two%20Final.pdf>)

¹⁰⁶ *Žr.: Сагановіч Г.* Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 8, сшыткі 1–2 (14–15), 2001; *Карев А.В.* Белорусская и украинская историография конца XVIII–начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007.

¹⁰⁷ *Власт (Ластоўскі Вацлаў).* Кароткая гісторыя Беларусі. 3 40 рысункамі. Вільня, 1910. (*Ластоўскі В.Ю.* Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1993). *Žr. Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 85–88 (*Lindner P.* Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999).

¹⁰⁸ *Ігнатюўскі У.М.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Вільня, 1919; *Ігнатюўскі У.М.* Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX ст. Лекцыі чытання студэнтам Беларускага Дзяржа ў нага ўніверсітэту. 2-е выд. Менск, 1926.

¹⁰⁹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Kartais šiuo kampu prisimenamas iš etninės Baltarusijos kilęs, tačiau tradiciškai Rusijos istoriku laikomas I. Lappo: *Ланно III.II.* Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Степана Батория (1569–1581). Опыт исследования политического и общественного строя. Санкт-Петербург, 1901; *Ланно III.II.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Санкт-Петербург, 1911.

¹¹⁰ *Довнар-Запольский М.В.* Белорусское прошлое. По поводу статей А. Пыпина помещенных в «Вестнике Европы» прошлого года // *Довнар-Запольский М.В.* Исследования и статьи. Киев, 1909, с. 317–342. (Pirmą kartą spausdinta dar 1888 m. laikraštyje „Минский листок“ – *žr.: Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 70–71).

liau (1919, 1926 m.) sukūręs baltarusių valstybingumo pagrindų ir istorijos koncepciją¹¹¹. Kartais tarp šių tendencijų skirtumo nematoma (M. Dovnar-Zapolskis taip pat grindė koncepciją, kad LDK buvo pirmiausia baltarusių valstybė), tačiau pastaruoju metu V. Nasevičius radikaliają baltarusių istoriografijos liniją kildina iš V. Lastovskio, o M. Dovnar-Zapolskio koncepciją siekia legalizuoti ir lietuvių auditorijoje, nes šioje koncepcijoje pripažįstama LDK kaip lietuvių ekspansijos rezultatas. Akivaizdu, kad baltarusių istoriografijos genezės sampratos formuluotes dar reiktų tikslinti, juo labiau kad amžių sandūroje solidžius akademinis veikalus kūrė kalbininkas ir kultūros istorikas E. Karskis¹¹².

Svarbu prisiminti, kad Baltarusijos istoriografija, kaip nė viena kita regione, neturėjo sąlygų susiformuoti į sistemingą tautinę mokyklą, gretintiną ne tik su lenkų ar rusų, bet ir su lietuvių. Nacionalinė mokykla neišsirutuliojo, baltarusių emigrantinė istoriografija, regis, toliau XX a. pr. koncepcijų nepažengė. Komunistinės maskvocentrstinės paradigmos spaudimas Baltarusijoje reikėsi stipriau, todėl visa dinamika prasidėjo tik po 1990 m. Bet čia laikotarpis nacionalinės mokyklos susiformavimui buvo neilgas. Kai kas suspėjo sukurti LDK, kaip baltarusių valstybės, koncepciją, pagal kurią į LDK paveldą ir Lietuvos vardą neteisėtai pretenduoja žemaičiai. Šią situaciją dar labiau sukomplikavo, kad po 1995 m. Baltarusijoje akivaizdžiai pastebimas antivakarietiško prosovietinio diskurso atgimimas. Todėl kai kalbame apie visos Vidurio Europos šalių istoriografijų raidos netolygumą, reikia matyti Baltarusijos istoriografijos specifiką net šiame kontekste. Baltarusijos istoriografijai tebėra aktualu suformuoti nacionalinę mokyklą, o tame esmingą, jei ne svarbiausią, vietą užima Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos, kaip baltarusių valstybės, interpretacija. Galima iškart pareikšti skeptišką požiūrį šios koncepcijos atžvilgiu, vis dėlto turėsime pripažinti, kad naujai iškilęs ilgai tylėjusios tautos žvilgsnis egzistuoja ir egzistuos nepriklausomai nuo kitų šalių akademinų sluoksnių skepsio. Tiesa, jau pastebėta, kad oficialiame diskurse dominuoja prezentizmas ir eklektika, kartais pavadinama „dialektika“ („mes už ir netgi prieš“): katalikiška LDK orientacija – blogis, tačiau katalikybė, o juo labiau graikiškoji katalikybė yra baltarusių kultūros dalis; polonizacija – blogis, bet sulenkėję bajorai yra baltarusiai etc.¹¹³ Tačiau tai oficialiojo diskurso dalis, o mums

¹¹¹ *Доўнар-Запольскі М.В.* Основы государственности Белоруссии. Гродна, 1919 (Perleista: *Асновы дзяржаўнасці Беларусі.* Менск, 1994); *Доўнар-Запольскі М.В.* Гісторыя Беларусі. Менск, 1994 (першае выданне працы, забароненай для друку ў 1926 г.)

¹¹² *Карский Е.Ф.* Белоруссы, тт. 1–3. Варшава. Москва, Петроград, 1903–1922.

¹¹³ *Plg. Winnicki Z. J.* Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003, s. 194–195. „Jak zatem było z uniami polsko-litewskimi („białoruskimi“) i ich wpływem na kondycję substratu WXL „po Lublinie“ trudno precyzyjnie

aktualiau yra nuoseklesnės provakarietiškos nacionalinės mokyklos koncepcija, kurią visuotiniu pripažinimu išjudino N. Jermalovičius, įvedęs LDK kaip baltarusių etnoso kūrinio bei „licviny / litoucy“ distinkcijos koncepcijas. Taigi visa tai turint galvoje, o taip pat istorinių tradicijų nulemtų Baltarusijos tapatybių margumą, neįtikina teiginys, kad šiuolaikinė akademinė baltarusių istoriografija gali sutilpti į vieną paradigmą ir kad šioje nacionalinėje mokykloje „nėra esmingų skirtumų“¹¹⁴. Juk šalia M. Jermalovičiaus¹¹⁵ ir A. Kraucevičiaus¹¹⁶ darbų, tebesisavinančių LDK paveldą, egzistuoja ir tokie autoriai kaip V. Nasevičius¹¹⁷, H. Sahanovičius¹¹⁸, G. Galenčenko¹¹⁹, I. Marzaliukas¹²⁰, D. Karevas¹²¹, A. Smalenčiukas¹²² ir kiti. Baltarusijos istoriografijos reljefas atrodo tada žymiai sudėtingesnis ir teikiantis vilčių „LDK-istiniam“ dialogui.

określić, studiując piśmiennictwo białoruskie. Gdyby pokusił się o ton bardziej popularny w tym zakresie, możnaby powiedzieć, że współcześni uczeni i politycy białoruscy mają stosunek do unii w Wałęsowskim stylu – „jesteśmy za a nawet przeciw” – Ten pat, p. 171.

¹¹⁴ Салей С.М. Великое княжество Литовское в исторической памяти современных белорусов // Европейский университет в Санкт-Петербурге. Работы участников 2006 // <http://www.eu.spb.ru/reset/workpapers2006.htm>

¹¹⁵ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Менск, 1989. (Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1991); Jermalovičiaus „propagandinis katekizmas“ (A. Dubonio sąvoka): 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. Менск, 1993; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Менск, 1990; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. Мінск, 1994. Paskutinis, Jermalovičiaus veikalas – Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск, 2000.

¹¹⁶ Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 1998. (Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага, ч. 1 Rzeszow, 2000; Краўцэвіч А. Вознікновение Великого княжества Литовского. Речев, 2000; Krawcewicz A. Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Białystok, 2003).

¹¹⁷ Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск: Польша, 1993, с. 5–6. Daug Nasevičiaus straipsnių yra dvitomėje baltarusių LDK enciklopedijoje: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1–2. Мінск, 2005–2006.

¹¹⁸ Sahanowicz H. Historia Białorusi: Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Lublin, 2002; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Менск, 2001; Сагановіч Г. Очерк истории Белоруссии от древности до конца 17-го столетия. Минск, 2001; Сагановіч Г. Дэсяць вякоў беларускай гісторыі (в соавторстве с В. Орловым). Вільня, 1999.

¹¹⁹ Galenčenko G. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Белоруссия и Россия: общества и государства, Ред.-сост. Д.Е. Фурман. Москва, 1998.

¹²⁰ Marzaliuk I. A. Людзі даўнай Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVIII стст). Магілёў, 2003.

¹²¹ Карев А. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс: ЕГУ, 2007.

¹²² Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001. (vydanie 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004.); Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы XIX – пачатку XX ст. як этнакультурны і сацыяльны феномен // Беларускі гістарычны агляд, т. 7, спытак 1 (12), 2000.

2. RADIKALUSIS „DALYBŲ“ VARIANTAS: „LITVA / LETUVA“ DISTINKCIJA

2.1. Žemaičių ar „letuvisų“ okupuoto Vilniaus koncepcija

Viskas, kas anksčiau išdėstyta, mūsų manymu, rodytų štai ką: viso „LDK regiono“ istoriografijose ryškėja tendencija išsivaduoti nuo vėlyvojo istorizmo smulkiatemiškumo bei nuo komunistinių ir nacionalistinių stereotipų – siekiama pamatyti LDK istorinius procesus Vidurio Europos regione ir einama prie liberalių ar net postmodernių naratyvų. Šio proceso konkrečiausia forma yra suvokimas, kad „nacionaliniai“ požiūriai primena tik „sudaužyto veidrodžio“ šukes, kad LDK fenomenas nepaaiškintinas be daugiaperspektyvaus požiūrio.

Tiesa, čia reikia suvokti baltarusių istoriografijos specifinę situaciją – XX a. pirmojoje pusėje ji vienintelė nesuspėjo užbaigti nacionalinės istoriografijos formavimosi stadijos¹²³. Vadinas, ji šią stadiją logiškai turėtų pereiti dabar, ir šio proceso natūrali esmė turi būti etnocentrinio naratyvo formavimas kaip priešstata sovietiniam maskvocentriniam¹²⁴. Tuo, regis, reiktų aiškinti priežastis, kodėl būtent joje šiandien skleidžiasi radikaliausias LDK dalybų projektas, kurį įvardijame „Litva / Letuva“ distinkcija. Viešojoje opinijoje šiandien Baltarusijoje šis projektas yra įgijęs dar radikalesnę formą – naują mitologemą apie „žemaičių okupuotą“ Vilnių, paliekančią šiuolaikinei Lietuvai teisę iš LDK paveldo pretenduoti tik į istorinę Žemaitiją, ribą brėžiant Nevėžiu¹²⁵.

¹²³ Карев А.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007, с. 259.

¹²⁴ Липинер Р. Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 400–483.

¹²⁵ Čia plačiau nesustosime prie kai kurių Rusijos istorinės sąmonės tendencijų – 2004 m. viena Rusijos televizija išmetė tiradą apie „žemaitišką“ Lietuvos valstybingumą XX a. bei LDK rusišką pobūdį. Tokia pozicija, beveik pažodžiui pakartojanti aukščiau cituotus N. Ustrialovo 1839 m. teiginius (*Устрялов Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 16–17*), nors juose žemaitiškumo idėjos, natūralu, dar nebuvo. Ši tirada buvo paleista Lietuvos prezidentą Valdą Adamkų absurdiškai apkaltinus talkininkavimu Beslano teroristams. Neturime galimybės dokumentuoti šio televizijos kanalo teiginių, todėl duodame nuorodą į labai analogišką tekstą viename Rusijos internetinių forumų: «На юго-востоке, включая старинный город Вильно, ныне именуемый Вильнюсом, преобладали белорусы, русские, поляки и евреи. Доля литовцев составляла 3–4 процента. Именно здесь и на прилегающих районах между Каунасом и Гродно сложилось ядро одного из крупнейших славянских государств Восточной Европы – Великого Княжества Литовского. Прочие территории населяли потомки балтийского племени жемайтов или жмудин, жульнически объявившие себя подлинными литовцами и наследниками Великого Княжества. В реальности в эпоху ВКЛ, Жмудь была его глухой окраиной постоянно переходившей от кресто-

Ši koncepcija netolimoje praeityje buvo suformuluota M. Jermalovičiaus¹²⁶, o jos iracionaliausius aspektus pašalino ir akademinį apipavidalinimą suteikė A. Kraucevičius¹²⁷, šiandien šią koncepciją įtraukiantis į diskusijų darbotvarkę kaip „objektyvų“ terminologinį klausimą¹²⁸. Aišku, yra ką šios koncepcijos šalininkams diskutuoti, nes pretenduodami į LDK paveldą jie tiek save, tiek lietuvius įvardija prieštariningai ir įvairialypiai¹²⁹. Taigi, į litvinų (licvinų) vardą pretenduojantys baltarusiai šiandieninius lietuvius vadina litoucais, letuvisais ar letuvinciais. Tiesa, egzistuoja ir švelnesnės formos: licvinai – tai ir baltarusiai, ir lietuviai (litoucy), ir ukrainiečiai¹³⁰. Egzistuoja ir dar radikalesnės: baltarusiai – tai litoucai, o lietuviai – tai žmudzinai arba žomoitai.

M. Jermalovičiaus ir A. Kraucevičiaus koncepcijos yra susilaukusios dalykiškos Lietuvos istorikų E. Gudavičiaus¹³¹ ir A. Dubonio¹³² kritikos. M. Jermalovi-

носцев к великим князьям и обратно. Её роль в политике и хозяйстве державы была ничтожна». – Продолжение цикла про маленькие гордые республики // <http://www.diary.ru/~kulebrin/?from=20>. Tokia pozicija šiuolaikinėje Rusijos istoriografijoje laikytina marginaline, nors LDK „rusiškųjų“ aspektų interpretavimas kaip maskvietiškųjų yra gana paplitęs. Tuo kartais grindžiamas siūlymas šiuolaikinei Rusijai dalyvauti LDK dalybose (žr. pvz., «Литературная газета», форум Великое княжество Литовское, <http://forum.lgz.ru/viewtopic.php?t=10122&view=next&sid=a16424f81155cde7976102efc71d72fa>

¹²⁶ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989. (2 leidimas 1991); Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Мінск, 1990; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. Мінск, 1994; Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск, 2000. Žr. dar Jermalovičiaus koncepcijos „katekizmus“ (A. Dubonio vertinimas): 100 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі. Менск, Звязда, 1993; 150 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі. Менск, 1999; 150 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі / Уклад. Санько З., Саверчанка І. Вільня, 2002.

¹²⁷ Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск, 1998. Žr. taip pat kitus leidimus: Краўцэвіч А. Возникновение Великого княжества Литовского. Речев, 2000; Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. Rzeszow, 2000; Krawcewicz A. Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Białystok, 2003.

¹²⁸ Žr.: Краўцэвіч А. Тэрміны „Літва“ і „Летува“ ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах, т. 9. Гародня, 2003. Plg.: Дубавец С., Сагановіч Г. Старажытная Літва і сучасная Летува // 3 гісторыі на «ВВ». 2 выпуск. Менск, 1994.

¹²⁹ Tai nebūdinga V. Nasevičiui, manančiam, kad LDK laikais sąvoka „litvinai“ paprastai turėjo etninę reikšmę (ir apibūdintini kaip šiandieninių „lituonų“ protėviai) tais atvejais, kai jie buvo priešpastatomi *руським, русінам*, apibūdintiems kaip šiandieninių baltarusių (*беларусы*) protėviams – Žr.: Насевіч В. Літвіны // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах, т. 2. Мінск, 2006, с. 206.

¹³⁰ Pvz., P. Łojko sąvokų korpusas – žr.: Winnicki Z. J. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003, s. 158–160.

¹³¹ Gudavičius E. Vieno mito pėdsakais // Atgimimas, 1994, Nr. 30–32; Gudavičius E. Dar kartą vieno mito pėdsakais // Liaudies kultūra, 1994, Nr. 5, p. 25–33; Gudavičius E. Following the Tracks of a Myth // Lithuanian historical studies, 1996, Nr. 1, pp. 38–58.

¹³² Dubonis A. Naujosios baltarusių istoriografijos aklaivietė. Rec. kn.: Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск, 1998 // Мūsų praeitis, т. 6. Vilnius, 1999, p. 207–213;

čiaus koncepciją „antimokslinę“ yra pavadinęs V. Nasevičius¹³³, kritikuojantis ir A. Kraucevičiaus koncepciją¹³⁴. Naujausiame seminare V. Nasevičius grindė mintį, kad visa minėta baltarusių istoriografijos koncepcija remiasi dviem aksiomomis: istorinė Lietuvos žemė ir besiformuojančios LDK epicentras buvęs ne etninių lietuvių teritorijoje (Naugarduko regionas – M. Jermalavičius; etniškai mišrus regionas tarp Minsko ir Vilniaus – A. Kraucevičius). Iš šio regiono kilusi LDK užvaldžiusi kitas baltarusių ir ukrainiečių žemes savanoriško prisijungimo, o ne prievartos būdu. Iš šių aksiomų bandoma konstruoti tolesnę loginę konstrukciją. Antra vertus aiškėja, kad net minėtos dvi „aksiomos“, kartais aiškinamos šaltinių stoka ir prieštaravimu, neatlaiko kritikos, nes nutyli neįtinkančius šaltinių duomenis (pvz., VO šaltiniai jau XIII a. pradžioje žino, kur yra lietuviai – Žemaitijoje ir šiaurės Lietuvoje – kuriuos ten M. Jermalovičius pavadina „neaiškiu etnosu“, vėlesni vokiečių šaltiniai aiškiai skiria Lietuvos ir Gardino ar Naugarduko žemes), painioja istorinės geografijos duomenis (LDK seniausios istoriniai centrai Kernavė, Trakai ir Vilnius buvo tolokai nuo etninio lietuvių-rusėnų paribio), lengva ranka atmeta istoriografijos klasika tapusius O. Haleckio, H. Lowmianskio ir J. Ochmanskio veikalus, skirtus LDK genezei ir etnopolitinei struktūrai etc. Antroji aksioma baltarusių istoriografijoje kartais teisinama, kad lietuvių ekspansijos tezė buvo sukurta Stalino interesais, tuo siekiant pagrįsti idėją apie LDK „svetimumą“ slavų tautoms, o baltarusių maskvocentrinę orientaciją. Aišku, šiuo atveju reikėtų papildyti, kad lietuvių, kaip okupantų, tezė plaukia iš XIX a. Rusijos istoriografijos, tačiau iš šios, kaip minėta, galima kildinti ir priešingą koncepciją – kad rusų istoriografijai XIX a. reikėjo ir savanoriško rusų žemių prisijungimo prie LDK tezės, grindžiant valstybės rusišką pobūdį. Štai kodėl kai kada ir taikaus prijungimo koncepcija yra laikoma antilietuvišku rusų istoriografijos mitu. Vis dėlto galima žvelgti dar giliau, kaip daro I. Marzaliukas¹³⁵, kuris šių diskursų genezę mato jau XVI a. (okupacinės koncep-

Dubonis A. Saldus lietuvių gyvenimas „svetimu pasu”: baltarusių istoriografija apie baltarusišką Lietuvos valstybės ištaką // *Naujasis Židinys*, 2005, Nr. 11–12, p. 520–525.

¹³³ *Насевіч В.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993, с. 5–6. *Žr. taip pat:* Працэс утварэння Вялікага княства Літоўскага (XIII–XIV стст.) // *Аktуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зб. артыкулаў.* Мінск, 1992, с. 54–63. Daug V. Nasevičiaus straipsnių, skirtų ankstyvajam LDK periodui yra dvitomeje baltarusių LDK enciklopedijoje: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах*, тт. 1–2. Мінск, 2005–2006.

¹³⁴ V. Nasevičiaus polemika su A. Kraucevičium: *Насевіч В.* Пытанні чым адказаў // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 1 (8). Мінск, 1998, с. 210–226; *Краўцэвіч А.* Да праблемы генезісу ВКЛ // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 2 (9). Мінск, 1999, с. 448–454; *Насевіч В.* Няма сутнасных разыходжанняў // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 2 (9). Мінск, 1999, с. 455–456.

¹³⁵ *Марзалиук ІІ.* Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов от средневековья к модерну // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории*

cijos šalininkas Michalonas Lietuvis ir savanoriško prisijungimo – Motiejus Strijkovskis). Vis dėlto Lietuvoje dirbantis britų istorikas S. C. Rowell, kurio veikalą apeina baltarusių koncepcija, nepatikėjo nė vienu iš mitų ir pateikė reljefingą lietuvių ekspansijos į rusų žemes vaizdinį, matydamas joje ir vedybų kelią (tačiau, jau pagal viduramžių Beovulfo autorių, „nuotaka gali trumpam atnešti taiką“), ir nukariavimo kelią, plačiai kalbėdamas apie Gedimino ekspansiją į Kijevą¹³⁶.

Taigi, išvada labai paprasta: kol kas baltarusių radikaliojoje „mitologinėje“ istoriografijoje nematyti bent kiek solidesnės H. Lowmianskio, J. Ochmanskio, E. Gudavičiaus, A. Dubonio, S. C. Rowello koncepcijų kritikos. Ne mūsų tikslas atkartoti argumenatciją. Čia tik pridursime, kad ant minėtos aksiomatikos konstruojama idėja niekaip neapima vėlesnių, ypač po Krėvos, realių¹³⁷, parodžiusių pagoniškojo elito, virtusio katalikais, akivaizdų dominavimą valstybėje. Neapima ir XV a. prasidėjusios stačiatikiškos-rusėniškos kilmės giminių lėtos ir palaipsnės integracijos į politinį elitą (perdėtai optimistiškai pavaizduotos M. Liubavskio), ką naujai tyrinėjimai (G. Kirkienė¹³⁸) sieja su katalikiškom konversijom ir bažnytinės unijos geneze XV a. Minėta baltarusių konstrukcija neapima ir dar bendresnio integracinio LDK politinės tautos formavimosi proceso, nes etninė baltarusiška „lietuviškumo“ koncepcija negali paaiškinti sudėtingų dvilypių savimonės formulių (pvz., „Ліцвіны грэцкага закону людзі“ arba „Ліцвіны русскага рода“, į kurias atkreipė dėmesį baltarusių istorikas G. Sahanovičius¹³⁹). Antra vertus, be šios koncepcijos laisvai apsieina V. Nasevičius, pateikdamas įtikinantį šiuolaikinio baltarusių etnoso genezės procesą, siedamas jį su politinėmis XVI a. LDK realijomis¹⁴⁰, o taip pat kartu su Spiridonovu, tikslindamas O. Haleckio koncepciją¹⁴¹.

и национализму в постсоветском пространстве, 2004, № 4, с. 539–560; *Марзалюк І. А. Людзі давняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVIII стст)*. Мажэў, 2003.

¹³⁶ Rowell S.C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius, 2001, p. 88–126 (*Rowell S. C. Lithuania Ascending. A pagan empire within east-central Europe, 1295–1345*. Cambridge, 1994).

¹³⁷ *Кацев А.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII–начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев*. Вильнюс, 2007, с. 23–24.

¹³⁸ *Kirkienė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a.* Vilnius, 2005 [disertacijos mašinraštis]; *Kirkienė G. Dėl Chodkevičių konfesinių orientacijų XVI a. (The Confessional Orientations of Chodkevičiai in the 16th Century)* // Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis, 1998, t. XII, p. 341–346.

¹³⁹ *Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* Мн., 2001, с. 179; *Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin, 2002, с. 188.

¹⁴⁰ *Носевич В. Белорусы: становление этноса и «национальная идея»* // Белоруссия и Россия: общества и государства. Москва, 1997, с. 11–30.

¹⁴¹ *Насевич В., Спірыдонаў М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.* // 3 глыбіі вакоў. Наш край: Гіст.-культуралаг. зб. Вып. 1. Мінск, 1996, с. 4–27.

Paprastai baltarusių LDK dalybų projekte, kaip minėta, matomas nacionalizmo diskursas. Tačiau akylesni šiuolaikinio politinio proceso stebėtojai yra atkreipę dėmesį, kad M. Jermalovičiaus koncepcija buvo „ištraukta iš stalčiaus“¹⁴² lemtingais Lietuvai vadavimosi iš sovietinės imperijos metais ir kad ši „letuvisų“ koncepcija ypač eskaluojama tapo 1990–1991 m.¹⁴³ Kaip žinia, ryškėjant Lietuvos Nepriklausomybės apsisprendimui ne kartą iš Maskvos buvo girdimos pretenzijos dėl Klaipėdos ir Vilniaus, Kremliaus emisarai visokeriopa rėmė vadinamosios Vilniaus lenkų autonomijos klausimą ir net siūlė kurti sovietinę lenkų respubliką SSRS sudėtyje.¹⁴⁴ Vadinas, šalia Kremliaus lenkiškos kortos galėjo būti ir baltarusiška. Minėtų publikacijų autoriai atkreipė dėmesį, kad būtent 1991 m. Maskvos aerokosminių nuotraukų ir kartografinės informacijos specialistas Jevgenijus Širijevas išleido kartografuotą traktatą¹⁴⁵ apie galimas Baltarusijos SSR pretenzijas Lietuvos respublikai. Įdomiausia, kad panašiu momentu šis autorius išleidžia analogišką veikalą apie įvairių valstybių teises į Moldovos teritoriją¹⁴⁶, kuriame labiausiai pagrįstomis, savaime suprantama, laikomos Rusijos teisės, taigi J. Širijevas iškyla kaip stambaus masto teritorinių klausimų SSRS kontroliuotuose kraštuose pagrindimo specialistas. Maskvos scenarijus išlaikyti Lietuvą SSRS sudėtyje, kaip žinia, nepavyko, tačiau Lietuvos-Baltarusijos santykiams šie dalykai pakenkti galėjo ir gali, nes kuriamas įvaizdis, anot minėtų autorių, leidžia atsirasti „Makedonijos“ problemai. Taip „letuvisų“ užimto ir „baltarusiško“ Vilniaus koncepcija tapo norma tiek Baltarusijos diplomatų leksikone, tiek baltarusių publicistikoje Baltarusijoje, Lietuvoje ir Vakaruose.

Galima nesutikti su Lietuvos dešinėsios politinės orientacijos spaudoje pareikštais būgštavimais, tačiau tam reikia tvirtų argumentų, kurie išsklaidytų teiginius apie galimas to meto Maskvos klastas ir jų koreliaciją su LDK paveldo dalybų konceptu. Baltarusių spaudoje į šiuos tekstus, atrodo, buvo sureaguota be kritikos, tik su dviprasmišku teiginiu, jog „kaimynai stebi mus pro mikroskopą“¹⁴⁷. Antra

¹⁴² Anot V. Nasevičiaus, M. Jermalovičius savo koncepciją bandė pateikti jau XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje.

¹⁴³ *Vainius T.* Naujausi baltarusių istorijos mokslo atradimai ir geopolitika // *Amžius*, 1993, Nr. 25–26; *Astikas A., Vainius T.* Vilnių ir Vilniaus kraštą grąžinti Baltarusijai: Rusija į Lietuvą eis per Baltarusiją? // *Amžius*, 1993, Nr. 27, p. 49–51.

¹⁴⁴ *Spurga S.* Rytų Lietuvos klausimas derybų su Kremliumi išvakarėse // *Atgimimas*, 1992 m. kovo 2–9 d., Nr. 9 (174). Apie SSKP CK funkcionieriaus Olego Šenino misiją žr. LTSR KGB pirmininko S. Caplino tarnybinių pranešimų: *Tremtinys*, 1992 sausio mėn. Nr. 2 (59).

¹⁴⁵ *Ширяев Е.Е.* Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск, 1991. Žr. dar: *Ширяев Е.Е.* Виленский край или Белорусско-литовский? // *Независимая газета*, 21 01 1992. Prg.: *Сосно В.А.* Виленский край как перекрёсток этнических и культурных влияний // *Контактные зоны в истории Восточной Европы*. Москва, 1995, с. 146–153.

¹⁴⁶ *Ширяев Е.Е.* История Приднестровья в картах. Москва, 1993.

¹⁴⁷ A. Astiko ir T. Vainiaus tekstą persispausdino baltarusių spauda – „У паход за Вільню“: Як у Летуве выкрылі нашу „стратэгію“ // *Свабода*, № 2, студзень, 1994. Čia įžanginiame žodyje ir yra pasakyti cituojami žodžiai.

vertus, į minėtas klastų išvalgas nebuvo tuo metu įtraukta pačioje Lietuvoje vykstantys procesai – matyt buvo laikoma atsitiktinumu, kad tais pačiais 1991 m. (N. Širijajevio ir M. Jermolovičiaus opusų leidimai) Lietuvoje su aplombu buvo perleista Lietuvos istorijos falsifikacija – labai mįslingos biografijos C. L. T. Pichelo „Samogitia“¹⁴⁸, tiesiogiai orientuota į Žemaitijos/ Lietuvos priešstatą. Ji tapo šiuolaikinių žemaičių radikalių separatistinių tendencijų ideologiniu pagrindu. Jau pradėta svarstyti, kad tai gali būti ne vien romantinių fantazijų nulemti dalykai, o ir tam tikros ideologinės, politinės manipuliacijos¹⁴⁹. Šį aspektą būtina toliau gvildinti juo labiau, kad regionalizacijos šalininkai apeliuoja į Europos Sąjungos bendrąsias regioninės politikos tendencijas. Vis dėlto Pichelo knygos naujausias 2007 m. perleidimas su tokia reklama, kurios nėra regėjęs joks kitas su Lietuvos istorija susijęs veikalas, rodytų, kad tolesnis svarstymas yra aktualus. O jo kontekste, reigis, reiktų matyti ir Rytų muzikantų koncertus per Vasario 16-osios ar Kovo 11-osios šventes, o ką jau bekalbėti apie specialius kaimyninės šalies televizijos ir radijo kanalus, skirtus Lietuvai. Gali čia būti daug atsitiktinių sutapimų ar nesąmoningų ir nepiktavališkų žaidimų. Tačiau visiems LDK ir jos tradicijos tyrinėtojams ir istorinės politikos ir kultūros formuotojams verta išgirsti Maskvoje atviru tekstu formuluojamas idėjas: „Lenkijoje ir Lietuvoje pagrindiniu Eurazijos partneriu turi tapti jėgos, siekiančios šių šalių nekatalikiškos orientacijos politikos, pasaulietinės „socialdemokratijos“ šalininkai, „neopagonys“, „etnocentristai“, protestantų ir stačiatikių religinės grupės, etninės mažumos. Be to, etninė įtampa lenkų-lietuvų santykiuose yra ypač vertingas elementas, kurį reikia išnaudoti ir pagal galimybes gilinti“¹⁵⁰.

Čia kalbama apie tradicinį lenkų ir lietuvių antagonizmą. Naujai gimstanti ar gimdoma lietuvių ir baltarusių priešstata tokias užmačias tik papildoma.

2.2. „Litva/ Letuva“ distinkcijos genezė

M. Jermalovičiaus koncepcija neatsirado 1990 ar 1970 m. Ji pastebima baltarusių išeivijos istoriografijoje¹⁵¹. V. Nasevičius nurodo, kad šios koncepcijos ištakos ar

¹⁴⁸ Pichel Ch. L. T. Žemaitija. Kaunas, 1991. Kiek vėliau, 1994 m., pasirodė ir vienos politinės jėgos stumiami kita, dar fundamentaliau kvailumą ugdomi „istorija“ – Gedgaudo Č. Mūsų praeities beiškant.

¹⁴⁹ Ivinskis A. „Žemaičių klausimas“ ir nūdienos politiniai vėjai // Naujasis Židinys – Aidai. 2004, Nr. 1–2, p. 32–36.

¹⁵⁰ Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997 (Глава 5: Угроза Западу). Žr. internete: <http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>

¹⁵¹ Урбан П. Пра нацыянальны характар Вялікага Княства Літоўскага й гістарычны тэрмін «Літва» (у парадку дыскусіі) // Запісы. Мюнхен, 1964. No. 3, с. 35–89 (<http://knihi.com/urban/charaktar.html>); Урбан П. У сьвятле гістарычных фактаў. Мюнхэн, Нью-Ёрк, 1972

netgi visai suformuotas pavidalas (M. Jermalovičius prie jos tezių iš esmės nieko nepridūręs) glūdi tarpukario ir karo metais Vilniuje gyvenusio ir kūręsio baltarusių veikėjo Mikolos Škalionako 1938 m. pažiūrose – jau tada buvo teigiama, kad Mindaugo valdos plytėjo Naugarduko, Gardino, Slonimo ir Volkovysko žemėse, iš ten jis su baltarusiškais kariaunomis užkariavo Auštaitiją ir Žemaitiją¹⁵². Šiame kontekste reikia matyti ir V. Pičetą, XX a. 3-ajame dešimtmetyje savo darbuose nubrėžusį etnografinę baltarusių liniją, apimančią Vilniaus kraštą¹⁵³, o taip pat A. Luckevičių, 1939 m. rugsėjį, po sovietinės armijos įžengimo į Vilnių, naiviai (tuoju sovietų buvo suimtas) tikėjusį, kad susijungę rytų ir vakarų Baltarusija bei Vilnius, o 1935 m. Vilniuje vykusiame VI-ajame visuotiniame lenkų istorikų suvažiavime, savo sveikinimo kalboje išreiškusį viltį, kad į istorijos mokslo sceną įžengus baltarusiams, išsisklaidys LDK istoriją supančios miglos ir pagaliau bus teisingai įvertinta didžiausią indėlį į šios valstybės kultūrinį gyvenimą ir fizinę galybę įdėjusi nacija¹⁵⁴. Tačiau ir čia ne pradžia – A. Dubonis į svarstymų kontekstą įvedė Z. Butkaus atrastą faktą – paaiškėjo, kad ne kas kitas kaip V. Lastovskis, vienos iš Lazdynų Pelėdos moteriškių – Marijos Lastauskienės vyras, „Litvos / Letuvos“ distinkciją propagavo jau 1926 m., ir ne bet kur, o SSRS pasiuntinybėje Kaune. Tų metų spalio 21 d. jis pristatė koncepciją, kurioje įrodinėta, kad tikri lietuviai tėra žemaičiai, o baltarusiškos valstybės palikimą nelegaliai yra pasisavinusi Lietuva, gyvenanti „su svetimu pasu“¹⁵⁵. Šiuo pagrindu jau daroma išvada, kad „Litvos / Letuvos“ distinkcijos kilmėje yra akivaizdus Sovietų Rusijos faktorius. Tačiau reikalas yra sudėtingesnis. Visų pirma, minėtą faktą reikia įvertinti visų Z. Butkaus atradimų kontekste¹⁵⁶, iš kurių matyti Sovietų Rusijos „skaldyk ir valdyk“ strategija ir net taktika – tiesioginis radikalių nacionalistinių lietuvių jėgų papirkinėjimas, nukreipiant jas prieš lenkus. Už antilenkiškus straipsnius tautininkų spaudoje buvo mokama „poštučno“, o pinigus mielai ėmė visiems žinoma Zofija. Tiesa, lietuviams išmokėtos sumos

(<http://knihi.com/urban/fakty.html>). Žr. taip pat: Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў. Мінск, 1994.

¹⁵² Шкалёнак М. Падзел гісторыі Беларусі на перыяды // Запісы беларускага навуковага таварыства. Вільня, 1938 (Спадчына. 1993. № 3, с. 4–5).

¹⁵³ Dubonis A. Saldus Lietuvių gyvenimas „svetimu pasu“. Baltarusių istoriografija apie baltarusiškas Lietuvos valstybės ištakas. 2005 m. Konferencijos medžiaga, p. 7.

¹⁵⁴ Смалянчук А. Антон Луцкевіч на VI Усеагульным з'ездзе польскіх гісторыкаў у Вільні (17–20 верасня 1935 г.) // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artvku/v/histariagrafia/luckievicz.htm>

¹⁵⁵ Butkus Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur... Tarpukario prosovietinės ir antilenkiškos propagandos kreditoriai // Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 84.

¹⁵⁶ Žr.: Butkus Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur...// Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 80–84; Butkus Z. SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940 m. (Intrigues of the USSR in the Baltic States in 1920-1940) // Darbai ir dienos, 1998, Nr. 7, p. 140–161; Butkus Z. Išorės faktorius vidaus politikoje. Diskusijos // Lietuvos sovietinės istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetys. Vilnius, 1999, p. 37–55.

toli gražu neprilygo baltarusių finansiniam rėmimui („atėjo baltarusiai ir ištuštino kasą“, kaip teigia rusų diplomatas¹⁵⁷). Tačiau šioje vietoje iškyla ir A. Voldemaro figūra, seniai dėl ekstraordinariųjų ir nepaaiškinamų veiksmų įtarinėjama esanti Sovietų Rusijos įtakos agente¹⁵⁸. Aišku, teisingai nurodoma, kad toks teiginys lieka hipoteze, paremta tik loginiu protavimu ir šalutinėm nuorodom, o ne kokiu nors dokumentu, tačiau darosi suprantamiau, kodėl Augustinui Voldemarui bolševikai buvo artimesni negu antikomunistas Juzefas Pilsudskis, kodėl jis buvo priešiškas bet kokiam susitarimui su Lenkija, manydamas, kad jeigu Lietuva neišsilaikytų kaip nepriklausoma valstybė ir vėl grįžtų į svetimos valdžios jungą – Lenkijos ar Rusijos, tai geriau būtų rusų valdžia, turinti tokį pranašumą, kad yra pažįstama. Darosi suprantamiau ir kaip prie 1920 m. liepos 12 d. Rusijos ir Lietuvos sutarties 2-ojo straipsnio atsirado slaptasis protokolas, praleidžiantis per Lietuvos teritoriją bolševikų kariuomenę kare su Lenkija, kurį ne kas kitas, o Rusijos diplomatijos šefas G. Čičerinas sveikino kaip lietuvių ir rusų armijų „bendrus veiksmus prieš lenkų imperialistus“¹⁵⁹. Taigi Lietuvai M. Tuchačevskis rodėsi mažiau pavojingas nei J. Piłsudskis.

Vadinasi, galime daryti išvadą: jau 3-ajame dešimtmetyje du nacionalizmai varžėsi dėl bolševikų pinigų ir lietuviai yra ne ką šventesni už baltarusius, o bolševikai žinojo, ką finansuoti. Tačiau klystume manydami, kad svarstoma problema yra tik lietuvių, baltarusių ir bolševikų trikampio reikalas – tiksliai „Litvos / Letuvos“ distinkcijos formuluotė yra „lenkiškos“ prigimties. 1922 m. žymusis LDK istorinio subjektiškumo teigėjas (šiuo požiūriu išsiskiriantis visoje to meto lenkų istoriografijoje), vėliau pasaulinio masto istoriosofu tapęs Feliksas Koneczny spausdina tekstą, taip ir pavadintą „Letuwa a Litwa“¹⁶⁰. Terminas „Letuwa“, anot jo, gali būti taikomas tik grynai to meto etnografinėms lietuvių teritorijoms, o šiuo terminu apibrėžiamos žemės sudaro gana nedidelę dalį „visos Lietuvos“ (aišku, turima galvoje istorinė Lietuva – LDK), kurią istorikas įvardija kaip „Litwa“, o tarp „litwinų“ reikia išsiskirti „letuwinus“ arba „letuwisus“¹⁶¹. Tiesa, pastarieji nėra tik vėlyvas, XIX–XX a. istorijos produktas (kaip teigia šiuolaikiniai baltarusių radikalai), jie egzistuoja ir LDK

¹⁵⁷ Butkus Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur... Tarpukario prosovietinės ir antilenkiškos propagandos kreditoriai // Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 84.

¹⁵⁸ Žr.: Kasperavičius A. Reakcja litewskich władz i opinii społecznej // Czas, 25–31 stycznia, 2001, s. 8–10.

¹⁵⁹ Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema). Vilnius, 1992, p. 149–152.

¹⁶⁰ Koneczny F. Letuwa a Litwa // Przegląd Powszechny, 1922, Nr. 463.

¹⁶¹ Koneczny F. Letuwa a Litwa, s. 38. Plg. su talpia, šiek tiek vėlesne formule: „Nie każdy Litwin jest Letuwinem. Letuwa jest częścią tyłko Litwy i to częścią znacznie mniejszą. Pośród ludności Litwy stanowili Letuwini od początku drobną tyłko mniejszość“. Žr.: Dzieje administracji w Polsce. Wilno, 1924. Skyrius „Pierwszy okres wpływów polskich na Litwie“ // http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/adm/

laikais, tačiau „litwinų“ susiformavimo esmingiausią sandą sudaro atsikėlėlių iš Karūnos palikuonys¹⁶². Antra vertus, „letuwinai“ sulenkėjo, tapdami „litwinais“ savanoriškai, taip atsakydami į Rusijos prievartą, kuria M. Muravjovas „pakėlė“ lenkų pasipriešinimo judėjimo vertę apsišvietusių „letuwinų“ veikėjų akyse. Apskritai lenkiškoji tradicija jau nuo Krėvos ir Liublino laikų turėjo ne „kenkėjišką“ nusistatymą „letuwinų“ kultūros atžvilgiu, o saugojo nuo rusų pradų įtakos¹⁶³. Vėliau F. Koneczny net nustojo Lietuvą vadinti Letuva, pradėjo teigti etnografinės Lietuvos tapatumą Žemaitijai bei kalbėti apie lenkų misiją „žemaičių liaudies atžvilgiu“¹⁶⁴.

Ši 1922 m. F. Koneczny pozicija, neigiamai žiūrinti į naujosios Lietuvos kūrimąsi yra akivaizdžiai pasikeitusi, nes ankstesniuose darbuose F. Koneczny, kaip retas kitas lenkų istorikas, ne tik gynė, kaip minėta, LDK istorinį subjektiškumą, bet matė lietuviakalbę tradiciją¹⁶⁵ ir prielankiai stebėjo lietuvių tautinį atgimimą. Tačiau 1922 m. data nėra atsitiktinė – juk būtent tais metais „Vidurio Lietuva“ tapo Lenkijos dalimi, o „litwinai“ galutinai atsisakė Lietuvos idėjos, kas kartais ir laikoma LDK tradicijos pabaiga. „Vidurio Lietuva“ gimė kaip L. Želigowskio akcijos padarinys, o šioje akcijoje ne kartą skambėjo, kad konfliktas vyksta dėl „žemaičių užimto Vilniaus“¹⁶⁶. Taigi, radikaliosios „Litva / Letuva“ distinkcijos varianto konkrečios formulės (t. y. žmudzina / litvinai) gimimas yra labai konkretus.

Antra vertus, galėtume įtarti, kad F. Koneczny pozicijos pasikeitimas yra ne tik politinis užsakymas, bet ir nekilniaširdiškas pyktis ant Lietuvos tautininkų už kalbinį radikalizmą, kultūrinį ir politinį antilenkiškumą bei koketavimą su bolševikais, juo labiau kad, kaip rodo K. Buchowskio tyrimai, „Litvos / Letuvos“ distinkcijos ištakos glūdi šiek tiek ankstesnėje XX a. 2-ojo dešimtmečio publicistikoje (W. Sukien-

¹⁶² Koneczny F. Letuva a Litwa // Przegląd Powszechny, 1922, Nr. 463, s. 40.

¹⁶³ Ten pat, s. 42, 43.

¹⁶⁴ Koneczny F. Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej, 2001, s. 155 (veikalas užbaigtas 1941 m.): „Obszar państwa letuwskiego powinien ulec prostemu wcieleniu do Polski. Natenczas może spostrzeżemy nareszcie, że to nic innego nie jest, jak znana nam doskonale z historii polskiej Żmudz, zaludniona w znacznej części przez Polaków. Letuva była tu właściwie od początku fikcją.” (http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/panstwo/XV.php)

¹⁶⁵ Konecznas F. žino S. Rapolionį, M. Mažvydą, M. Daukšą, K. Sirvydą, D. Kleiną, K. Donelaitį. Apie tai rašyta: Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, Nr. 10, p. 63–69; Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio // Lietuvos istorijos studijos, 1996, Nr. 3, p. 91–28 – papildytas ir pakoreguotas variantas; Bumblauskas A. Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej Warszawa, 1995, Nr. 1 (14), p. 29–46; Bumblauskas A. Polsko – litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów. Przegląd Wschodni, 1999 t. 5, zesz. 4 (20), s. 757–762.

¹⁶⁶ Anušauskas A. Pikiškių Pilsudskis // Atgimimas, 2003 m. spalio 30 d. (<http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=3079245>)

nicki, B. Dybowski, L. Janowski, J. Obst)¹⁶⁷, o šių idėjų ištakos savo ruožtu – dalies Lietuvos bajorijos tapatybės formulėse¹⁶⁸. O tai reiškia, kad jos priežastys yra ne tiek politiniai bolševikų, lenkų, lietuvių, baltarusių konfliktai, kiek nacionalistiniai XIX–XX a. sandūros sąjūdžiai. Lietuvių istoriografija paprastai konflikto įžiebimu kaltina sulenkėjusius Lietuvos dvarininkus, tačiau formaliai žiūrint, būtent „grynos“ tautinės, etnografinio pagrindu kuriamos Lietuvos projektas natūraliai vedė prie prieštaringo santykio su LDK tradicija, o toks kodas buvo būdingas visam lietuvių tautiniam atgimimui¹⁶⁹ – buvo atmetama lenkakalbių litvinų tradicija (kad lietuvių tautiniam atgimimui nereikia „Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuvių“ – yra pasisakę ir A. Smetona, ir A. Voldemaras¹⁷⁰, nors J. Basanavičiui kai kurių tokių lietuvių reikėjo¹⁷¹). Jei iki to lenkų ir rusų istorinėje kultūroje santykius su LDK tradicija ir paveldu galima tiksliau apibūdinti kaip „nacionalizacijos“ projektus, tai būtent XIX–XX a. sandūros projektus jau galima pavadinti „dalybomis“. Ir čia ne paskutinė vieta tenka lietuvių tautiniam atgimimui, kuris kukliai atsisakydamas pretenzijų į istorinę Lietuvą ir formuodamas modernųjį tautinį valstybingumą buvo priverstas ieškoti ribų, ir ieškoti ten, kur jų aiškių (dėl visiems plačiai žinomų etnokultūrinių LDK istorijos realių) nebūta jau nuo Mindaugo ar Vytauto laikų. Ypatingai „dalybų“ ribos skaudžiai karpė LDK bajorišką kultūros erdvę, kas taip priešiška buvo sutikta lenkakalbėje ir „litviniškoje“ Lietuvos visuomenėje. Tai natūraliai privedė prie dviejų Lietuvos etnokultūrinių bendrųjų išsiskyrimo, kas

¹⁶⁷ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006, s. 31, 81–82. Žr. dar: *Kvietkauskas M.* Tapatybės virsmo istorija: Vaižganto Pragiedruliai ir 1918–1920 m. konfliktas dėl Vilniaus // *Literatūra*, 2006, 48(5), p. 81.

¹⁶⁸ W. Meysztowicz liudija vieno XX a. pr. bajoro formulę: „Lietuviai – [...] tai Jogaila, Chodkevičius, Mickevičius, Pilsudskis ir aš; o jūs – tai *lietuvisai*“. Žr. *Meysztowicz W.* Pašnekesiai apie laikus ir žmones. Vilnius, 2004, p. 40.

¹⁶⁹ Žr., pvz.: *Kasperavičius A.* Dziedzictwo Rzeczypospolitej w ideologii litewskiego ruchu narodo-wego końca XIX – początku XX wieku i niepodległej Litwy międzywojennej // *Polacy i sąsie-dzi – dystance i przenikanie kultur*, cz. 3, pod red. R. Wapińskiego, Gdańsk, 2002, p. 90–102; *Kulakauskas A.* Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // *Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Kulakauskas A.* Lietuvos bajorija ir lietu-vių tautinis bei valstybinis atbudimas // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius, 1989; *Kulakauskas A.* Šaka, atskilusi nuo tautos... // *Sietynas*, Nr. 3, Vilnius, 1988, p. 75–98.

¹⁷⁰ A. Voldemaro manymu, lietuviams reikia tokios politinės organizacijos ir etnografinės teri-torijos, kurioje jiems būtų užtikrinta vyraujanti, o ne tautinės mažumos padėtis. Žr. pvz.: *Voldemaras A.* Lenkija ir Lietuva // *Voldemaras A.* Raštai. Chicago, 1973, p. 207.

¹⁷¹ *Basanavičius J.* „Aušra“ ir Dziennik Poznanski's // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970, p. 703; „Adomas Mickevičius, L. Kondratovičius, J.I. Kraševskis, T. Lenartavičius, Kot-kis (Chodžko), Adinčius (Odyniec), Asnykis ir daugel daugel menkesnių dainių – turi lietu-viškas, ne lenkiškas, pavardes, yra lietuviai, pareina iš Lietuvos, ir jų gyslose teka lietuviškas krajas“.

H. Wisneriui leido iškelti klausimą dėl „dviejų lietuvių tautų“ („dwa narody li-tewskie“) egzistavimo XIX–XX a. sandūroje.

Vis dėlto šiame kontekste dar reiktų paminėti nestiprų, tačiau vertą išgirsti baltarusių tautinio atgimimo balsą su jau mūsų minėtais E. Karskiu ir M. Dovanar-Zapolskiu. Akivaizdu, kad bent jau akademinio lygmeniu baltarusių tautinis atgimimas nebuvo jau toks silpnas – lietuvių tautinio atgimimo patriarchų (J. Basanavičiaus ar J. Šliūpo) veikalai pastarųjų darbų kontekste atrodo, švelniai tariant, labai naivūs. Taigi baltarusių tautinio atgimimo silpnumo (lyginant su lietuvių) samprata glūdi ne ideologiniame pagrįstume, o socialiniame potenciale. Būtent tai, regis, turėjo galvoje vienas iš baltarusių atgimimo lyderių A. Luckievičius dar 1907 m., lietuvius apkaltinęs tautinio atgimimo lituanocentrizmu ir lietuvių kalbos diktatūros akcentu, todėl A. Smetonai pareiškęs, kad baltarusiai dabar silpni, bet kai sustiprės, lietuviai turės problemų dėl Vilniaus¹⁷². Ši prognozė po šimtmečio ir išsipildė. Lietuvių istoriografijai, kartais pasipuikuojančiai savo teisuoliškumu, reiktų matyti, kiek lietuvių tautinis atgimimas prisidėjo prie LDK paveldo dalybų genezės, o tuo pačiu įvertinti, kad Lietuva šiandien ne tik žemaitiškumu, bet ir monoperspektyviu tautiniu požiūriu į LDK istoriją prisideda prie Litvos / Letuvos distinkcijos potencialaus gyvybingumo.

2.3. Lietuvių tautinis atgimimas, carizmo politika ir Žemaitija

Lietuvių tautinį atgimimą prorusiškumu kaltino ne tik lenkų „grynieji“ nacionalistai – endekai, bet ir dalis federalistų bei „starolitvinų“¹⁷³. Šiandien ir lietuvių istorikai mato Rusijos pareigūnų siūlymus perimti etnolingvistinį lietuvių sąjūdį XIX a. antrojoje

¹⁷² Pagrindinis šio proceso stebėtojas istoriografijoje yra R. Miknys. Žr. jo darbus baltarusių aspektu: *Miknys R.* Літва і Беларусь. Перыпытты дзяржаўнасці у пачатку XX ст. // Беларусь паміж усходам і заходам, ч. 2 (Беларусіка Albaruthenica, 6). Мінск, 1997, с. 249–256; *Miknys R.* Historiografia litewska wobec problemów narodowościowych w pierwszej połowie XX w. // Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku, pod red. K. Buchowskiego i W. Ślęczyńskiego. Białystok, 2003; *Miknys R.* Das Dilemma der Grenzen Litauens am Ende des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts // Landschaft und Territorium. Zum Literatur, Kunst und Geschichte des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen, Hg. Von Y. Varpio und M. Zadenska. Stockholm, 2004 (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensis; 25), s. 196–215; *Miknys R.* Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // Parlamento studijos, 2005, Nr. 5, p. 48–64.

¹⁷³ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006, p. 89–91. Žr. dar: *Górski K.* Divide et impera. Białystok, 1995; *Lossowski P.* Po tej i tamtej stronie Niemna: stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985, s. 23–25, 28.

pusėje bei carizmo depolonizacinę politiką, siekiant sunaikinti Vilnių, kaip LDK tradicijų politinį centrą, kas pakeitė kultūrinių erdvių parametrus¹⁷⁴. XIX a. antrojoje pusėje lietuviakalbės kultūros, o kartu ir tautinio atgimimo epicentru tampa Užnemunė. Paprastai akcentuojama šio regiono specifika, nulemta XIX a. pirmojoje pusėje skirtingos priklausomybės nei kiti Lietuvos regionai: priklausomybės Prūsijai (nuo 1795), Varšuvos kunigaikštijai (nuo 1806) bei autonominei Lenkijos karalystei (nuo 1815). Taip pat paprastai įsivaizduojama, kad gyvenimo „užtemimas“ po 1863 m. apėmė visus Lietuvos regionus, kartu ir Užnemunę, 1867 m. virtusią Suvalkų gubernija (padalijus Augustavo guberniją). Čia tik iškelsime klausimą, ar šis teritorinis pertvarkymas nėra susijęs su Rusijos regionine ir administracine politika, nulėmusia visiškai skirtingą laikyseną šio regiono lietuviakalbės kultūros požiūriu. Tokį klausimą kelti įgalina D. Staliūno tyrimai¹⁷⁵, iš kurių matyti, kad įvairiais administracinių pertvarkymų projektais Rusijos buvo tiesiogiai siekiama mažinti Vilniaus, kaip „lenkiškumo“ bastiono regione, vaidmenį, pasiremiant etnokultūriniu lietuvių sąjūdžiu, kuris turėjo tapti Rusijos valdžios atrama prieš lenkus. Būtent šiame kontekste suprantame ir 1863 m. N. Muravjovo planus iš Augustavo gubernijos išskirti lietuviakalbę dalį (Suvalkiją), kuri esanti labiau „žemaitiška“ nei lenkiška¹⁷⁶, priskirti ją prie Lietuvos, o ne prie Lenkijos. Kaip žinia, Suvalkų gubernija ir buvo suformuota 1867 m., kas užbaigė reikšmingų, bet lietuvių istorinėje sąmonėje dar per mažai sureikšmintų faktų grandinę. Išvardinkime juos¹⁷⁷: 1864 m. – projektai dėl „depolonizacijos“ politikos Lietuvoje ir „rusų pradų“ atkūrimo programa; 1864 09 11 – Lenkijos karalystėje (t. y. Užnemunėje) leidžiama steigti lietuviškas mokyklas, tiesa, realiai leista lietuvių kalbos mokyti skaityti ir rašyti tik rusiškomis raidėmis; 1864 m. – į Kauną perkeliama Žemaičių vyskupijos kurija; lietuvių spaudos draudimo pradžia Vilniaus ir Kauno gubernijose; 1866 m. – Veiveriuose mokytojų kursai Užnemunės pradžios mokyklų mokytojams ruošti; 1867 m. – Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose, Seinų progimnazijoje kaip fakultatyvą leidžiama dėstyti lietuvių kalbą, be to, dešimčiai Suvalkų gubernijos abiturientų, turin-

¹⁷⁴ Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai, 1995, nr. 1.

¹⁷⁵ Сталюнас Д. Проблема административно-территориальных границ в национальной политике имперской власти: Ковенская губерния в середине XIX века // Российская империя: стратегии стабилизации и опыты обновления. Воронеж, 2004, с. 147–166; Staliūnas D. An Awkward City: Vilnius as a regional centre in russian nationality policy (ca 1860–1914) // Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia“ stosowana. Red. A. Nowak. Warszawa, 2006, s. 222–243.

¹⁷⁶ Staliūnas D. An Awkward City: Vilnius as a regional centre in russian nationality policy (ca 1860–1914) // Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia“ stosowana. Red. A. Nowak. Warszawa, 2006, s. 227.

¹⁷⁷ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 92–94, 273–282.

čių atestate lietuvių kalbos pažymį, skiriamos stipendijos Maskvos universitete; 1867 m. – Suvalkų gubernijos įkūrimas.

Taigi šių faktų grandinėje Suvalkų gubernijos įkūrimas tarsi užbaigia sąmoningą Rusijos politiką čia išnaudoti etnokultūrinius procesus Užnemunėje (beje, išvirsiančius į jaunalietuvių sąjūdį), siekiant Lietuvos depolonizacijos. Tai ir leistų kalbėti apie Rusijos faktorių, nulėmusį Lietuvos tautinio atgimimo „suvalkietiską“ pobūdį, o tuo pačiu sudariusį objektyvias prielaidas „litvinų / letuvisų“ distinkcijos atsiradimui. Vis dėlto išplito „Lietuvos“ sutapatinimas ne tiek su Suvalkija, kiek su Žemaitija. Ir tai ne žemaičių bajorų sąjūdžio nuopelnas, o Žemaičių vyskupijos išplėtimo iki Šventosios, Zarasų, Daugpilio ir Breslaujos realija. Prisiminkime, tai buvo susiję su šios vyskupijos pertvarkymu, perkeliant jos centrą iš Varnių arčiau carinių prievaizdų į Kauną, bei Žemaičių vyskupijos ribų sutapatinimas su 1843 m. suformuotos Kauno gubernijos ribomis. Kauno gubernijos, o drauge „žemaičių“ regiono išplėtimą D. Staliūnas tiesiogiai sieja su siekiu silpninti „lenkiško“ Vilniaus ir stiprinti „žemaitiško“ elemento vaidmenį. Svarbu tai, kad šis administracinis pertvarkymas užbaigė po 1831 m. sukilimo pradėtą seniai žinomų Rusijos politikos faktų grandinę¹⁷⁸. 1831 m. rudenio – Rusijos „Vakarų krašte“ pradedama „lenkų pradų“ naikinimo politika; Lietuvių kalba įrašyta į valdiškų mokyklų programą; 1832 05 13 – Vilniaus universiteto uždarymas; 1834 – universitetas Kijeve, švietimo apygarda iš Vilniaus trumpam perkeliama į Vitebską; 1839 – likviduojama graikų katalikų Bažnyčia; 1840 – naikinamas Lietuvos Statuto veikimas, Lietuvos vardas išbraukiamas iš Vilniaus ir Gardino gubernijų pavadinimų; 1841 – lietuviškos pradinės mokyklėlės prie Žemaičių vyskupijos bažnyčių, sekuliarizuojamos katalikų bažnyčios žemės; 1842 – uždaroma Vilniaus medicinos ir chirurgijos akademija, Vilniaus katalikų dvasinė akademija keliama į Peterburgą; 1843 – sudaroma Kauno gubernija.

Jau 1857 m. „žemaičiai“ dominuoja prieš „lietuvius“ ne tik Telšių, Raseinių ir Šiaulių apskrityse, bet net Kauno apskrityje ir sudaro reikšmingą dalį Panevėžio apskrityje¹⁷⁹. Tiesa, 1897 m. Rusijos gyventojų surašyme viskas tarsi atsistoja į savo vietas ir, nors akcentuojama, kad tautinė priklausomybė buvo tiesiogiai siejama su kalba, žemaičių–lietuvių riba iš esmės sutampa su istorinės Žemaitijos ribomis – pvz., Kaunas jau iškrenta iš „žemaičių“ regiono, o Šiaulių kryptimi riba eina ne pagal tradicinį stereotipinį įvaizdį Tilžės gatvę Šiauliuose, o tarp Šiaulių ir Šedu-

¹⁷⁸ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 69–78.

¹⁷⁹ Žr.: Petrulis V. Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra // Geografijos metraštis, Nr. 38(1), 2005, p. 163–175. Šaltinis, kuriuo autorius rėmėsi – Ковенская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. А. Афанасьев (сост.). Санкт-Петербург, 1861.

vos, Radviliškiui liekant žemaičių pusėje¹⁸⁰. Tiesa, 1864 m. Žemaičių vyskupijos ribas sutapatinus su Kauno gubernijos ribomis, natūralu, kad žemaičių riba (bent jau rusakalbiuose ir lenkakalbiuose diskursuose) galėjo atslinkti iki pat Šventosios, kuo vėliau ir galėjo būti remiamasi konfliktuojant dėl Vilniaus. O juk tada, kaip minėta, galutinai susiformavo „Litvos / Letuvos“ distinkcija.

Tačiau ir to nepakanka. Verta atkreipti dėmesį į kartografinę klaidą, kurios ištakos yra 1613 m. T. Makovskio arba Radvilų žemėlapių vėlesniuose perleidimuose. T. Makovskio žemėlapyje administracinės ribos, einančios upėmis buvo nežymimos, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba buvo paženklinta tik trumpu fragmentu šiaurinėje dalyje. Šis fragmentas vėliau „pražiopsotas“, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba pradėta tapatinti su Trakų kunigaikštijos rytine riba. Taip išplėsta Žemaitija įsitvirtino XVII–XVIII a. kartografijoje ir neretai tampa šiandien „pavaizdumo priemone“ baltarusiškose „Litva / Letuva“ distinkcijose. Jeigu įsivaizduosime, kad Lietuvos valstybė XX a. atsikūrė (ar susikūrė – turint galvoje prieštarinę santykį su LDK tradicija) ne ką platesnėje erdvėje nei ši klaidinga ar XIX a. dirbtinokai išsiplėtusi Žemaitijos erdvė, pamatysime, kad Žemaitijos / Lietuvos distinkcija galima manipuluoti labai įvairiai. Ypač kai į šias manipuliacijas įjungiamo kartografija, fiksuojanti etnolingvistines permainas (polonizacijos, baltarusizacijos procesai Vilniaus regione).

Taigi aptariamos distinkcijos kilmė yra labai įvairialypė. Čia būtina matyti carinės Rusijos vaidmenį naikinant LDK ir Vilniaus idėją, manipuliavimo aspektus lietuvių tautinio atgimimo atžvilgiu, siekiant atkirsti nuo pagrindinio priešo – „Lenkijos pradų“. Taip pat reikia matyti jaunalietuvių–senalietuvių distinkciją ir konfliktą: pirmųjų koketavimą su bolševikais ir slaptuosius protokolus 1920 metų sutarty, o antrųjų siekį pagrįsti Lietuvos idėjos atsisakymą. Matyti lietuvių, baltarusių ir potencialiai lenkų tautininkų santykius su Rusijos ambasada bei Maskvos bandymus 1990–1991 m. kurti Vilniuje sovietinę lenkų respubliką SSRS sudėtyje, šiandieninių Rusijos „eurazistų“ atviravimus dėl naudingo Maskvai lenkų-lietuvių tradicinio antagonizmo. Prisiminti tiesmukišką baltarusių radikalų grasinimą: „Pamatysit baltarusių tankus, kai Vilnia išsivaduos iš žmudzinų okupacijos“.

¹⁸⁰ Žr.: Petrulis V. Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra // Geografijos metraštis, Nr. 38(1), 2005, p. 163–175. Šaltinis, kuriuo autorius rėmėsi – Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., т. 17. Ковенская губерния. Н. А. Тройницкий (ред.). Санкт-Петербург, 1904.

2.4. Distinkcijos įveikos prielaidos: LDK ir jos tradicijų etnopolitinės ir etnokultūrinės struktūros tyrimai

Net į objektyvumą linkstantys baltarusių istorikai pasigenda lietuvių istoriografijoje „kito“ matymo, o lietuviai paprastai čia problemų neižvelgia. O derėtų – nes tiek, kiek nereflektuojama paradigminė permaina ir tebesekama A. Šapoka, tiek LDK ir Vilniaus kultūros ir paveldo pavidaluose tebedominuoja lituanocentrizmas žvilgsnis. Užtenka žvilgtelėti į išėivijoje leistą A. Šapokos „Senasis Vilnius“¹⁸¹, kad be didesnio vargo pamatytume tradicinę „lietuviškąją“ požiūrį, kuriame „amžinosios sostinės istorija“ automatiškai yra laikoma lietuviška. Tiesa, kai kurios mažumos (žydai) A. Šapokos darbe retsykiais fiksuojamos, tačiau šie pastebėjimai neliečia stambiųjų istorinės sąmonės įtampų zonų, t. y. Vilniaus lietuviškumo-lenkiškumo-rusiškumo problematikos. Prie sudėtingos LDK etnokultūrinės ir etnopolitinės struktūros lietuvių istoriografija plačiau ir giliau prieina tik dabar.

E. Gudavičius atgaivino A. Šachmatovo idėją apie LDK vaidmenį perskeliant senųjų rusų arba Kijevo Rusios masyvą, kas buvo esminga sąlyga LDK rusėnų ir Maskvos rusų atskirčiai, o taip pat Liublino unijos nubrėžtų ribų vaidmenį rusėnų masyve išsidiferencijuojant būsimąsias ukrainiečių ir baltarusių tautas. Iš esmės tokiai idėjai pritaria ir V. Nasevičius¹⁸², nors Liublino unijos nubrėžtų ribų nelaiko pagrindu baltarusių-ukrainiečių skirties atsiradimui (Ukrainos ir Baltarusijos žemių bajorijos skirtinga laikysena prisijungimo prie Karūnos atžvilgiu, o taip pat vėlesnis kazokų faktorius), tačiau pripažįsta, kad šiandieninės Lietuvos ir Baltarusijos ribos iš esmės sutampa su LDK ribomis po Liublino unijos. Kaip pavadinti neišsidiferencijavusį (tačiau nuo Maskvos atskirtą, dar N. Kostomarovo įvardintą „antrąją rusų tautą“) LDK rytinių slavų masyvą tebėra didžiulė problema, nes, išskyrus lenkų istoriografiją, turinčią nuoseklią ruski / rosyjski distinkciją, visos kitos istoriografijos tokios aiškos sąvokų skirties neturi. Rusų istoriografijai kol kas ši problema nekyla, ukrainiečiai ir baltarusiai tuos pačius reiškinius vadina „senbaltarusiškais“ arba „senukrainietiškais“, lietuvių istoriografija dirbtinokai nuima etninį klausimą vartodama „LDK slavų“ sąvoką, tuo parodydama neįautrumą baltarusių ir ukrainiečių istorinės sąmonės perspektyvai. Taigi būtinos tolimesnės nuoseklios diskusijos, nes nesusipratimų, ypač verčiant iš vienos kalbos į kitą, čia daug.

¹⁸¹ Šapoka A. Senasis Vilnius: Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. pabaigos. New York, 1963. Apie A. Šapokos Vilniaus istorijos tyrimus žr. plačiau: Ragauskas A. Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją // Mūsų praeitis, 1997, Nr. 5, p. 125–140.

¹⁸² Носевич В. Белорусы: становление этноса и национальная идея // Белоруссия и Россия: общество и государства, 1998 год. (<http://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html>)

Tebėra neišspręsta „*Lituania propria*“ problema. O. Haleckio pasiūlytas sprendimas remiasi loginio atmetimo metodu: „*Lituania propria*“ yra viskas, ko neapima iš LDK valdovų titulatūros žinoma „*Rusia*“ (kuria O. Haleckis laiko vadinauosius aneksus arba sritis: Polocką, Vitebską, Smolenską, Kijevą, Podolę ir Voluinę). Vis dėlto „*Lituania propria*“ lokalizavimas net prie Dniepro lyg ir paaiškina Padnieprės valsčių „dualistinį“ valdymą iš Vilniaus ir Trakų, tačiau tai neįtikino nei J. Ochmanskio¹⁸³, nei V. Nasevičiaus bei M. Spiridonovo¹⁸⁴, kurie argumentuoja, „Lietuvos Rusią“ prasidedant rytų kryptimi nuo Minsko. Tai rodytų, kad būtent tarp Vilniaus ir Minsko yra etninė lietuvių ir rusėnų riba, tačiau ji negali būti griežtai išvedama (kaip bandė daryti su Lenino ir Stalino pagalba lietuviai 1920 m.). Regis, visiems teks pripažinti antrines skirtingų kryptų kolonizacijos bangas šiame regione XIV–XVI a.: lietuvių bajorų ir net valstiečių kolonizaciją, kurios ratilai pietuose peržengia Nemuną (Zietelą), o rytuose nueina iki Obolčių prie Dniepro, antra vertus, rusėnų (eventualiai baltarusių) atsiradimą prie Vilniaus ar net pačiame Vilniuje („russkaja storona“).

Pamažu priartėjama prie sudėtingų integracinių procesų tyrimų, kurių reikalingumą kėlė dar O. Haleckis. Rusėniškos visuomenės elito patekimas į LDK valdantįjį elitą buvo sudėtingas, evoliucinis procesas. Nors istoriografijoje tebedominuoja M. Liubavskio ir K. Chodynckio koncepcija apie rusėniškosios visuomenės lygiavertę padėtį jau nuo 1434 m., tačiau, atrodo, teks sugrįžti prie W. Czermarko¹⁸⁵ koncepcijos apie Horodlės draudimų galią iki pat 1563 m. Naujausi G. Kirkienės tyrimai¹⁸⁶ parodė, kad M. Liubavskio ir kitų XX a. pr. rusų istorikų duomenis apie stačiatikius LDK politiniame elite teks analizuoti iš naujo, nes paaiškėjo, kad stačiatikių patekimo į elitą sąlyga buvo arba katalikiška konversija (Iliničiai, Vėževičiai, Alšėniškiai), arba neformali bažnytinė unija, savo ištakomis siekianti XV a. vidurį (Chodkevičiai, Sapiegos). Apskritai graikiškosios katalikybės LDK studijos tebėra

¹⁸³ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981.

¹⁸⁴ Насевіч В., Спірыдонаў М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў 16 ст. // 3 глыбі выяў. Наш край. Мінск, 1996. Вып. 1. С. 4–27; Спірыдоў М.Ф. «Літва» і «Русь» в Беларусі в 16 в. // Наш Радзод, ч. 7. Гродна, 1996, с. 208–209.

¹⁸⁵ Czermak W. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563). Kraków, 1903.

¹⁸⁶ Kirkienė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a. Vilnius, 2005 [disertacijos mašinraštis]; Kirkienė G. Dėl Chodkevičių konfesinių orientacijų XVI a. // Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis, 1998, t. XII, p. 341–346; Kirkienė G. Korzenie rodu Chodkiewiczów // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Nr. 17, 2002, s. 34–56. Plg. „optimistinius“ požiūrius: Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Lublin, 2002, c. 193–195; Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // Zapiski historyczne, 48, 1983, s. 31–78.

gožiamos stačiatikiškos istoriografijos stereotipų, todėl O. Haleckio pradėta inovacija¹⁸⁷ (kurią tęsia lenkų istorikas J. Maroszek'as¹⁸⁸) dėl bažnytinės unijos atgimimo dar XV a. viduryje tebelaukia tolimesnių įprasminimų ir tyrimų. Toliau reikia tirti lenkų istoriko J. Suchockio iškeltą LDK politinės tautos koncepciją. „Baltarusiško prado“ augimas XV–XVI a. politinėje tautoje nestebina, tačiau analizė pateikta tik pagal teritorinį principą, neatsižvelgiant į giminių etnokonfesinę kilmę ir laikyseną, atrodo vienpusiška. Vis dėlto politinės tautos ir jos savimonės tyrimai, sudėtinga savimonės dvilaispė struktūra (H. Wisnerio surasta formulė „gente polonus, natione lituanus“ bei G. Sahanovičiaus „Ліцвіны рускага рода“¹⁸⁹) yra viena aktualiausių problemų – tai gali dar labiau išryškinti radikalius ir nesutaikomus požiūrius. Ypač jei tai bus traktuojama kaip baltarusių lituanizacijos (moderniosios lietuvių tautos prasmė) rezultatas – lietuvių istoriografijoje, arba kaip patvirtinimas, kad „LDK lietuviai“ ir yra baltarusiai, – baltarusių istoriografijoje. „Politinės tautos“ formulė, atsisakius jai suteikti moderniosios tautos turinį, šių radikalizmų leidžia išvengti. Tačiau tokiu atveju tiek lietuviams, tiek baltarusiams teks abipusiai pripažinti, kad dingusios LDK imperijos metropolis Vilnius primena antikinę Romą, kurioje italai dabar yra ne tas pat, kas romėnai. Vadinas, šiuolaikiniai lietuviai negali vienpusiškai susitapatinti su LDK politine lietuvių tauta ir vieni pretenduoti į Vilniaus paveldą, o turi surasti savimonės formules, kuriose būtų vietos Vilniui ir kaip baltarusių, o taip pat lenkų bei ukrainiečių idėjinio ir kultūrinio paveldo miestui. Antra vertus, ir baltarusiai turėtų neužmiršti, kad jei Vilnius ir buvo „lietuvių-baltarusių“ valstybės sostinė, tai tie senieji baltarusiai buvo irgi kokybiškai kiti nei šiuolaikiniai. Lietuviai turės pripažinti, kad LDK branduolys yra ne tik Lietuvoje, bet ir dabartinėje Baltarusijoje (ir ne vien 1920 m. apibrėžtose, tačiau neįgytose „etninėse“ žemėse, o žymiai erdviau). Teks pripažinti, kad LDK iki krikšto bizantinės kultūros tradicija dominavo prieš pagoniškąją, kad rusėnų kalba ir raštija net oficialiai dominavo iki pat 1697 m. Šis kultūrinio rusėnų dominavimo LDK pripažinimas neleidžia užmiršti ir politinio lietuvių dominavimo (produktyvi E. Gudavičiaus idėja apie „frankų Galijoje“ analogiją). Tai nereiškia, kad Lietuva

¹⁸⁷ Ypač reikšmingas veikalas Oskaro Haleckio, kuris įžvelgė bažnytinės unijos procesą nuo 1458 m., (tai pavadinęs Florencijos bažnytinės unijos atgimimu) ir kurio apraškas patsėbėjo XVI a. pirmojoje pusėje: Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kłoczowskiego, 1–2. Lublin, 1997. (Originalus leidimas: *Halecki O. From Florence to Brest.* Roma, 1958)

¹⁸⁸ J. Maroszek'o darbai: *J. Maroszek. Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią.* Białystok, 2000; Idem. *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996.* Białystok, 1996.

¹⁸⁹ *Сазанович Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* Мінск, 2001, c. 179; *Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.* Lublin, 2002, s. 188.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje reikėsi tikrai valdančiąja dinastija: tai ir baltų paprotinės teisės įžvalgos Lietuvos statutų šaltiniuose, tai ir alodinio ūkio sistemos epicentro etninėje Lietuvoje ir šios sistemos sklidimo rytų kryptimi pripažinimas (einantis jau nuo W. Conze veikalo), pagaliau tai ir suvokimas, kad lietuvių politinio elito kultūriniu užsakymu nulemtas katalikybės priėmimas iš esmės atsverė stačiatikiškos kultūros persvarą LDK ir išlygino situaciją.

Žemaičių istorinės savimonės ugdytojams, užuot kartais tebeieškantiems peno Pichelo svaichiojimuose, reiktų skatinti akademinius Žemaitijos istorinius tyrimus, kuriuose akis teberėžia didžiulės spragos. Tebėra neišspręsta žemaičių genezės problema, nes Lietuvoje tebedominuoja tarminės, o ne istorinės Žemaitijos paieškos, o šiuolaikinio tarminio branduolio žemaičiai „dounininkai“ (labiausiai ir linę žaisti priešstatos lietuviams korta) sunkiai priima kalbininkų įrodytą tiesą apie jų kuršišką substratą. Tai natūraliai verčia grįžti prie to, kad Žemaitijos ištakų reikia ieškoti „žemai“, ten, kur nurodė 1420 m. Vytautas. Tas „žemai“ turėtų reikšti upių (visų pirma Neries) žemupius, taigi – Kauno regioną, į kur žemyn teka ir Neris, ir Šventoji, ir Nevėžis. Šiame regione dabartinės žemaičių tarmės nebūta ir nėra, tačiau XVII a. šiuolaikinei vakarų aukštaičių tarmai priskirtini raštai, pradėti kurti M. Daukšos, kilusio nuo Kėdainių, irgi buvo vadinami žemaitiškais¹⁹⁰. XIII a. viduryje Mindaugo klausančius žemaičius, kaip ir jų pirmtako Gerdvilo valdas, E. Gudavičius lokalizuoja Raseinių, Ariogalos ir Betygalos žemėse, t.y. iš esmės ten, kur šiuolaikinių žemaičių tarmių nebūta¹⁹¹. Kaip žinia, E. Gudavičius XIII a. pirmosios pusės Lietuvos kunigaikščių valdas lokalizavo taikydamas toponiminikos analizės metodą, remdamasis prielaida apie kunigaikščių asmenvardžių ir vietovardžių atitikimą. Šiuo požiūriu svarbu, kad „klusniųjų“ žemaičių pirmtako Gerdvilo vietovardinius atitikmenis E. Gudavičius aptinka Šeduvos ir Truskavos apylinkėse (taigi, ir į rytus nuo Nevėžio) ir būtent šiuo argumentu grindžia teiginį, kad šios vietovės galėjo būti Gerdvilo valdų rytiniame pakraštyje ir kad jis galėjo būti Ariogalos ir Betygalos žemių kunigaikščiu. Kaip ten bebūtų, akivaizdu, kad „pirmajam žmogui Žemaičiuose“ (kaip vadinamas Gerdvilas 1219 m.) priskirtini vietovardžiai yra vakarų aukštaičių šiauliečių tarmės areale ir istorinės Žemaitijos rytų paribyje¹⁹². Vadinasi, istorinės Žemaitijos genezė pačiu ankstyviausiu periodu yra tame areale, kurį dalis lietuvių archeologų kildina iš Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros ir vadina „Aukštaičių“ kultūra, supriešinama ne tik su „Žemaičių“ pilkapių kultūra, bet ir su lietuviams priskiriama brūkšniuotosios

¹⁹⁰ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija, t. III: Senųjų raštų kalba. Vilnius, 1988, p. 194–195.

¹⁹¹ Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1998, p. 174–176.

¹⁹² Gudavičius E. Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1984, t. 3 (88), p. 76.

keramikos kultūra¹⁹³. Vadinasi, tokios išvados jau savaime yra paruošusios priešlaidas M. Jermolovičiaus koncepcijai. Kodėl tada ant jo pykstama? Kokie bebūtų tolesni tyrimo rezultatai, reikės turėti galvoje ir jau seniai pareikštą ir niekaip neplėtotą O. Haleckio idėją¹⁹⁴ apie dirbtinokai atrodančią ir tik XV a. pirmojoje pusėje susiformavusią Žemaičių seniūnijos rytinę ribą, nubrėžiančią Žemaitiją, kaip iškarpą iš Trakų vaivadijos, kurios šiaurinės dalies forma sunkiai motyvuotina bet kokiais administraciniais kriterijais. O gal iš Trakų ir turėjo idealiom sąlygom būti administruojami žemaičiai, tik Mindaugo, Jogailos ir Vytauto Žemaitijos užrašymai vokiečių Ordinams nulėmė Žemaitijos rytines ribas palei Nevėžį, Žemaitijos etnonimo persikėlimą nuo šios ribos į vakarus, galų gale Žemaičių administracinį atskirumą, savimonės savarankiškumą ir specifiką.

Pamažu įsitvirtinant ir lenkų istoriografijoje LDK subjektiškumo sampratai (J. Bardacho, H. Wisnerio ir kitų inovacijos), tiek baltarusių, tiek lietuvių istoriografijos pradeda pripažinti, kad rusėnų-lietuvių dilemą pakeitė savaiminės polonizacijos XVI–XVIII a. faktorius, tačiau išliko LDK politinės tautos savimonė, kuri pasireiškė dar ir 1791 m. epochoje¹⁹⁵. Vis dėlto XVII–XVIII a. atsiradusios ir „lenkiškos“ LDK visuomenės savimonės formulės verčia šios krypties svarstymus laikyti svarbiausiais siekiant „istoriografinio imperializmo“ įveikos – naują impulsą jai gali suteikti vokiečių istoriko M. Niendorfo studija¹⁹⁶. E. Gudavičius yra pasiūlęs LDK, kaip „antrosios lenkų civilizacijos laidos“, koncepciją (analogija ispanų, portugalų, prancūzų ar anglų civilizacinės laidos Pietų ir Šiaurės Amerikoje)¹⁹⁷,

¹⁹³ Dar griežčiau aukštaičiai, lokalizuojami į vakarus nuo Šventosios, priešpriešinami lietuviams: Baltų gentys XIII a. pradžioje // Lietuvos istorijos atlasas vidurinei mokyklai. V., b. m. P. 4. Plg. žemėlapi: Baltai XII a. II pusėje – XIII a. pradžioje // Lietuvos istorijos atlasas. Sud. P. Gaučas, K. Manelis, G. Pošius. V., 2001. P. 10, su gretimais (P. 11) esančiu visiškai skirtingos koncepcijos žemėlapiu „Lietuvos žemių konfederacija XIII a. 2-ajame dešimtmetyje“, kuriame žemaičiams priskiriamas regionas iki Šventosios. Specialiai nesigiliname į specialius archeologų tyrimus, apeliuojame tik, kad bent didaktiniame lygmenyje ši bendruomenė susitartų, kokį rezultatą nori pristatyti visuomenei.

¹⁹⁴ Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe wielkiego księstwa litewskiego. Kraków, 1916, s. 25–31.

¹⁹⁵ Žr. Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska // Przegląd Historyczny, t. 82, 1991, Zesz. 3–4, s. 383–410; Žr. dar: Bardach J. O Rzeczypospolitej obojgu Narodów: dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku. Warszawa, 1998; Raila E. Gegužės 3-iosios epocha // 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Sud. E. Raila. Vilnius, 2001, p. 61–76; Mulevičius L. Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas // Lituanistica, 1992, Nr. 4 (12), Vilnius, 1993, p. 70–78. (<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/news/article.php?storyid=10>)

¹⁹⁶ Niendorf M. Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006.

¹⁹⁷ E. Gudavičius rašo: „Antroje XVII a. pusėje lietuvių bajorai pasivadino lenkais, tačiau dar 1673 m. jie išikovojo Respublikos seimų šaukimo Lietuvoje alternatyvą. Jie buvo ir lietuviai, o Lietuva neprilygo Mozūrijai ar Mažajai Lenkijai, ji prilygo visai Lenkijai. Kas gi jie buvo?

o naujausioje lenkų istoriografijoje yra keliama idėja apie dvi Lenkijos sampratas XVII–XVIII a.: etninę (Karūna) ir imperinę, kas neišvarto į sąvokų distinkciją analogišką Anglijos-Britanijos¹⁹⁸. Pritariant tokiam apgailestavimui teks pripažinti, kad šios distinkcijos nebuvimas daug prisidėjo prie Lenkijos konfliktų nacionalizmo epochoje su kitomis buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautomis. Paprastai šis konfliktas interpretuojamas kaip lenkų-lietuvių (ev. baltarusių) konfliktas. Tačiau šiuolaikiniai tyrimai lietuvių istoriografijoje¹⁹⁹ (visų pirma – A. Kulakauskas, E. Aleksandravičius, R. Miknys ir kiti), naujausi solidūs darbai lenkų (K. Buchowski²⁰⁰), baltarusių (A. Smaliančiuk²⁰¹) bei amerikiečių (T. Snyders²⁰²) istoriografijose rodo, kad kuriasi bendras komplikuoatų istorinių realių nevengiatis tyrimų diskursas. Jau minėta H. Wisnerio koncepcija apie dvi lietuvių tautas XIX–XX a. sandūroje leidžia iškelti klausimą, ar tradiciškai lietuvių ir lenkų konfliktu dėl Vilniaus vadinamas reiškinys neturi pilietinio karo elementų, kadangi Vilniaus klausimas yra ne tiek lenkų ir lietuvių, kiek Lietuvos lenkų – lietuvių ar, dar tiksliau, senalietuvių ir jaunalietuvių problema. Tai jau, aišku, atskirų svarstymų ir tyrimų

Lietuviai buvo Lietuvos lenkai, o lenkai – Karūnos (Lenkijos) lenkai arba koroniarai. Lenkų tauta buvo suvokiama kaip didžtautė (makronacija), panašiai kaip šiandien anglosaksai, apimantys anglų, amerikiečių, kanadiečių, australų tautas. Lietuva buvo „antroji (ne ta) Lenkija“ lietuviai – „kita lenkų tauta“. – *Gudavičius E.* Kas sa va ir kas skolinta mūsų kultūroje // *Kultūros barai*, 1993, Nr.11, p. 68.

¹⁹⁸ *Žr. Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. Obzwatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000. Plg. su buvusio Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje teisės istoriko Jano Widackio išvėlgiamomis dviem istorinėmis Lenkijos sąvokos sampratomis: Lenkija kaip Karūna ir Lenkija kaip Abiejų Tautų Respublika. Pastaruoju atveju Lenkijos sąvoka laikoma analogiška Britanijos sąvokai, tik praeityje šiai analogijai nesirealizavus, XX a. ji prisidėjo prie Lenkijos ir kitų buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautų konfliktų (žr. *Widacki J.* „Lietuva, Tėvyne... mano? // *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 166).

¹⁹⁹ *Kulakauskas A.* Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje.* Vilnius, 1989; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996; *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993; *Aleksandravičius E.* Lietuvių atgimimo kultūra. XIX a. vidurys. Vilnius, 1994; *Kulakauskas A.* Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // *Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996. Kaip istoriografinė apžvalga: *Botyrius V.* Lietuvių tapatybė: bajoriška kontreformacija // *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 5, p. 391–397.

²⁰⁰ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006.

²⁰¹ *Смеляничук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001 (выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004).

²⁰² *Snyders T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Originalus leidimas: *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569–1999. London, 2003).

objektas. Čia pastebėsime tik tiek, kad visų to meto į LDK paveldą pretenduojančiųjų laikysenoms toli buvo iki dialogo pozicijų. Senalietuviai nesuprato jaunalietuvių siekių susigrąžinti lietuvių kalbą ir spręsti moderniosios visuomenės socialines problemas, todėl dėdamiesi su Lenkija atsisakė Lietuvos idėjos. Vadinasi, Liucijanas Želigovskis laikytinas ne tiek okupantu, kiek suklydusiu ir išdavusiu Lietuvos idėją. Apie tai jau senokai yra rašęs Stanislawas Mackiewiczus Catas: „Manau, kad tuo momentu lietuvių bajoriją apgavo politinis jausmas. Jai nereikėjo nepalankiai ar priešišškai nusiteikti kalbos atgimimo atžvilgiu, nereikėjo dalyvauti įžiebiant lietuvių ir lenkų konfliktą. Juk anų laikų visuomenės struktūroje nebuvo tikresnių lietuvių už Radvilas viršuje ir Mickevičius apačioje. Tie, kurie Lietuvoje sakėsi esą lenkai ir tautinė mažuma, nebuvo kokie kolonizatoriai, kaip anglai Indijoje ar vokiečiai Latvijoje, jie buvo kaip tik lietuvių tautos elitas. Susitapatinimas su to krašto tautine mažuma buvo savęs nužeminimas. O tai, kad bajorija nesidomėjo atgimusia tautos kalba ir visais su tuo susijusiais lietuvių tautiniais reikalais, buvo didelė klaida. Bet dabar jau per vėlu atnaujinti tuos ginčus“²⁰³. Gal ne per vėlu pasakyti, kad neideali buvo ir jaunalietuvių pozicija. Jie, atmesdami senalietuvių rūpesčius dėl jų lenkų kalbos, rinkdamiesi griežtą antilenkišką poziciją, stūmė juos į lenkų glėbį, paversdami „svetimais“, o ne Lietuvos autochtonais, t. y. Lietuvos lenkais. Be to, dėdamiesi su bolševikais, nesuprato J. Piłsudskio vaidmens sustabdant bolševikus, be ko vargu ar būtų išlikusi Lietuvos valstybė ir, Cz. Miłoszo žodžiais, Vilnius būtų tapęs dar vienos sovietinės respublikos sostine²⁰⁴. Vilniečiams, susidūrusiems su bolševikais jau 1919 m. pavasarį ir 1920 m. vasarą, lietuvių tautininkų linija buvo svetima. Tokiame kontekste lenkų tautininkų – endekų pozicija laikytina tautiniu egoizmu, įsivieliant į jaunalietuvių ir senalietuvių ginčą dėl Vilniaus, dėl lietuvių ir lenkų kalbų ateities vizijų ir tuo paaštrinant konfliktą²⁰⁵. Visas šias nacionalizmą nulemtas klaidas turės persvarstyti ir lenkai, ir lietuviai, drauge su Lietuvos lenkais. Bent jau lietuvių pusei derės prisiimti gėdos jausmą dėl kometavimo su bolševikais, atsigręžti ne tik į Mykolą Riomerį, ne tik į lietuvių signataro Stanislovo Narutavičiaus brolių Gabrielių – pirmąjį Lenkijos prezidentą, nužudytą endekų. Reikės naujai įvertinti ir antibolševiką Józefą Piłsudskį, kitaip supratęs Lietuvos ateitį ir pamatyti, kad jis ne šiaip lenkas, ne šiaip vilnietis, o be-

²⁰³ Mackiewicz S. Erezijos ir tiesos, 1962. Cit. pagal: Miłosz Cz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 49–50.

²⁰⁴ Miłosz Cz. Išvyka į Dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 19.

²⁰⁵ A. Kulakauskas yra taikliai tautinius egoizmus apibendrinęs: „Politiškai stipresnis lenkų nacionalizmas nepajėgė įveikti savo egoizmo [...], neparodė kilnumo jaunesniajam broliui, lietuvių nacionalizmui, kuris taip pat ne visada išmintingai elgėsi“ (žr. Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai, 1995, Nr. 1, p. 59–62).

veik visomis geneologinėmis linijomis ne tik iš istorinės, bet ir iš tarminės Žemaitijos. O šiaip reiktų konstatuoti, kad „starolitvinių“ arba „senalietuvių“ paveldas yra savaime sunkiai lenkų, lietuvių ir baltarusių dalyboms pasiduodantis objektas. Lietuviams, matyt, teks permąstyti, kad be „senalietuvių“ tradicijos sunkiai galima pretenduoti į žymią dalį net „lietuviško“ (katalikiško ar su etniniu lietuvių elementu tradiciškai siejamo) LDK paveldo.

Čia nužymėjome tikrai punktyrines ir iš lietuvių istoriografijos „varpinės“ ryškiausiai matomas tyrimų kryptis, kurios leistų plėtotis dialogams tarp regiono istoriografijų. Neabejojame, kad tokių tyrimų krypčių randasi ne viena, kaip pavyzdį paminėsime tik naujausius „Baltosios Rusios“ sąvokos kilmės ir geografijos tyrimus rusų²⁰⁶ ir lenkų²⁰⁷ istoriografijoje. Viliamės, kad pamažu plėtosis bendra LDK regiono istoriografijoms informacinės kultūros erdvė, o aukščiau aptartos ideologinės, metodologinės ir teorinės permainos neeis perspektyviems tyrimams užsidaryti siaurų specializacijų ir tik kolegoms atveriamuose stalčiuose.

IŠVADOS

Visose LDK regiono istoriografijose vyksta procesas, kurį galima pavadinti judėjimu nuo etnocentristinių nacionalinių istoriografijų paradigmu prie liberalių ir daugiaperspektyvinių paradigmu.

Ryškiausi pavyzdžiai: Lietuvos istoriografijoje – E. Gudavičiaus LDK europėizacijos ir savaiminės polonizacijos koncepcija; lenkų istoriografijoje – J. Bardacho LDK subjektiškumo koncepcija, H. Wisnerio – „dviejų lietuvių tautų“ koncepcija ir kitos „antiimperialistinės“ istoriografijos tendencijos, ištakomis siekiančios J. Giedroycio geopolitines ir geokultūrines koncepcijas; Rusijos istoriografijoje – A. Filiuškinio LDK dalybų įveikos projektas; Baltarusijos istoriografijoje – V. Nasevičiaus ir kt. dialogiškos laikysenos.

Išeities pozicijų požiūriu radikaliausia permaina vyksta Lietuvos istoriografijoje, nes, skirtingai nei Rusijos, Lenkijos ir net Baltarusijos istoriografijose, kurių tautinis naratyvas susiformavo istorinės metodologijos pagrindu, Lietuvoje šiame naratyve esmingu komponentu išlieka „baltofilinė“ paradigma, t. y. ikimokslinė pragmatizmo paradigma.

²⁰⁶ Мельников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI–начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1996; Мельников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999.

²⁰⁷ Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

Komplikuočiausia permainų galimybės požiūriu yra Baltarusijos istoriografijos situacija. Iš vienos pusės, ji tik šiandien pergyveno „nacionalinės“ paradigmos formavimosi stadiją, iš kitos – šis procesas vyksta tebedominuojant komunistinės kilmės maskocentrinei paradigmai. Tuo galima paaiškinti nacionalinio baltarusių naratyvo radikalizmą.

Tačiau vien nacionalizmu paaiškinti „Lietuvos / Litvos“ distinkcijos neįmanoma. Būtina aiškintis toliau šios distinkcijos sąsajas su 1990–1991 m. politiniais įvykiais bei Rytų geopolitiniais strateginiais tikslais ir taktika, žinoma iš 1920–1926 m. realybių, būtina aiškintis sąsajas su 1920–1922 m. politiniu konfliktu dėl Vilniaus, apskritai konfliktais tarp LDK regione gimstančių modernių tautų, o taip pat sąsajas su Rusijos depolonizacine ir administracine politika.